नं. ५६ घ

प्रौढमनोरमा मण्डनम्

जगन्नाथः

पत्र-५६

व्याकरण

मनोरमामरउनर

५७

व्याकरण

मनोरमाखंडन

११०

म॰खं॰ १ । कृष्णः

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीनृसिंहो विजयतेतराम् ॥ लक्ष्मीकान्तपदाम्भोजमानम्य श्रेयसां पदम् ॥ प
रिजनेन्द्रो जगन्नाथस्मृतिगर्वं गुरुं दुहामा ॥१॥ इह खलु केचिन्निखिलविद्वन्मुकुटमणिमयूखमाला
लालितचरणकमलानां गीर्वाणगुरुगौरवग्रासमांसलमहिममण्डिताखण्डमहीमण्डलानां शेष
वंशावतंसानां श्रीकृष्णपण्डितानां चिरायार्चितयोः परमपवित्रयोः पादुकयोः प्रसादादासादि
तशास्त्रानु[redacted]शासनात्स्वेषु च पारमेश्वरं पदं अयातेषु कलिकालवशंवदीवेतस्ततः भवद्भिर्हृत्वा नि
तं शब्दक्रियाप्रकाशं अशयानवबोधनिबंधनैर्द्वेषिणोः स्वयं निर्मितायां मनोरमायां माकुल्य व्या
ख्युः ॥ मायप्रक्रियाप्रकाश[redacted]कृतां [redacted] पो
त्रैरखिलशास्त्रमहार्णवमंथाचलायमानमानसानामस्मद्गुरुपण्डितवीरेश्वराणां तनयेन हि बि
नापि स्वमतिपरीक्षार्थं पुनरस्माभिर्निरीक्ष्यते ॥ तत्र तावत्सार्वधातुकमपि हितनिहत्य गतकौमुदि
मेपरमत्रपराशस्त्रात्कल्पमानोवतिः सन्नम्य चकल्पस्तथासत्यनुयोगि निमिष[illegible]मीश्वसंगा

राम १

ता १

इको गुणवृद्धी । इह भाष्याद्यनुक्तोपि नियमपक्षः सुलाघवस्तक्षेपपक्षाद्विशिष्टश्चेति निरूपि
तं प्रक्रियाप्रदीपेस्माभिः । तथा हि । एतत्परिभाषाया अलोन्त्यशेषत्वे मिदेर्गुणः पुगन्तलघू
पधस्यैव मृजेर्वृद्धिरित्यादौ दोषमुद्भाव्य मिदेः पुकन्तो लघ्वुपधा ततः समाहारद्व
न्द्वः मृजेर्वृद्धिरित्यत्राचो ञ्णितीत्यतोऽच इत्यपकृष्यत इति प्रकृतपरिभाषानुपस्थाने स्थानो
पादानादेवेष्टस्थानलाभो भाष्यकृतैवोक्तो नियमपक्षेप्युन्नेयः । किंत्वेवं सति क्ङिति चे
त्यत्र लैगवायनादावनतिप्रसङ्गायचस्येत्यश्च कित्वेन क इति । विहितयोर्गुणवृद्ध्योर्नि
इत्यर्थः षेधेल्लघूपधगुणस्यैक[illegible]इत्यविहितत्वा[illegible]इत्यादौ निषेधायोगात्तत्क्षेपपक्षे गु
णादुर्वारो नियमपक्षे तु रुणद्धीत्यादावनिक्कोपि मध्ये उपधायाः सत्त्वात्तत्प्रवृत्ति

म. ख ११ विकइतिनियमितोलघूपधगुणाइतितन्निषेधःसुलभइति। एतेननियमपक्षमनूद्यतत्क्षेपपक्षंदू
षयित्वापदोपस्थितिपक्षस्यैवभाष्येसमर्थितत्वात्तत्क्षेपपक्षोपिदूषणोद्धारःशब्दकौस्तुभेस्प
ष्टीकृतोस्माभिरितिरिक्तैववइत्यवगन्तव्यम्॥ ॥मिदचोन्त्यात्परः। अत्रसूत्रेअन्त्यादचःपरोमि
दितिप्रायोक्तवृत्तौवावइतिनिर्धारणेषष्ठीनतुपञ्चमी। जातावेकवचनम्। तथाचायमर्थोन्त्यादित्य सो ४
र्थः। तेनावइतिवृत्तावन्त्यादितिसमानाधिकरणपञ्चमीत्यभिमानेनशेमुषादीनामित्यादा
वव्याप्त्यभिधानंप्रत्युक्तम्। यत्तुअभक्तत्वेत्रपूर्णीतिदीर्घेनिस्यादित्यनूद्यतत्तदादिग्रहणांस्या
दिनुमर्थमितिवार्त्तिकेनैवदूषितप्रायमितिव्याख्यातंतद्वचनदूषणाम्। तेन्न। परादित्वेवंहलि
हइत्यादावनुस्वारादिनस्यादतएवाभक्तत्वपक्षोप्युपेक्ष्यः। अपूर्णीत्यादावनान्तत्वादङस्य ११
दीर्घप्रसङ्गश्चेतिव्याख्यातंग्रन्थस्यस्पष्टपरादित्वदूषणपरत्वेनाप्युपपत्तेरुक्तदोषनिरासोदिति

यत्वादेः परस्येति सूत्रं विवृराव ताप्रावा पञ्चमी निर्देशेनेत्याद्युक्तमसम्बद्धमिति केचित्। तत्र परत्वानु
वादेन यस्य यत्कार्यं तत्तस्यादेरित्येव सूत्रार्थः। परत्वानुवादश्चोत्परस्यात इति नेतद्विषयः। तत्रात
इतिस्थानिनिर्देशात्। किन्तु तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थितोत्तरत्वानुवाद इत्यभिप्रेत्य स्पष्ट
प्रतिपत्तये पञ्चमी निर्देशेनेत्यादि प्राचोवचनं कथमसम्बद्धमिति चिन्त्यम्॥ इति परिभाषा प्रकर
णम्॥ इको यणचि। यत्तु इग्यणो यथासङ्ख्यत्वाभावोपपादनाय षट्सूपष्ठिरिकः यणः सप्त। भाव्य
मानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वेपि गुणानामभेदकत्वेनानुनासिकानामपि यवलानां ग्रहणादिति।
तत्र गुणानामभेदकत्वपक्षे कथं सप्तत्वे नुनासिकयवलग्रहणं हेतुरिति चिन्त्यम्। इग्यणो यथासङ्ख्यत्वो
पपादनं यथासङ्ख्यसूत्रोपन्यासस्थाने न्तरतमसूत्रानुपन्यासप्रयोजनमिगादीनां दीर्घाद्युप
स्थापनोपायश्च प्रक्रियाप्रदीपादवसेय इति। अनेचि च। अत्रवा छंद इत्यनुवृत्त्यैवासिद्धेर्त्रिप्रभृति

म.रव१ १२

क्षितित्रि तृतीयार्थे तिकेचित्। तत्रदीर्घादाचार्याणामित्यत्रस्य नित्यत्वात्कथं वैयर्थ्यम्। नवा
वार्थग्रहणेनास्य वैकल्पिकत्वम्। तस्य पूजार्थत्वात्। अत एव नादिनीत्यत्रानचिवेति
शरोऽचीत्यत्र वा शरहाभ्यामिति प्राप्तिः काशिकायामुक्ता त्रिप्रभृतिष्विति सूत्रद्वये द्वित्वप्राप्ति
मनुद्भाव्य दीर्घादाचार्याणामित्यत्रानचिवेति प्राप्तिर्हरदत्तेनोद्भाविता। तस्य स्वयमाशय
उन्नीयते। यत्त्रिप्रभृतिष्विति सूत्रद्वयं वैकल्पिकनिषेधविधायकं तत्र प्राप्त्युद्भावनं नाव
श्यकम्। विकल्पस्याप्राप्तविषयस्यापि सम्भवात्। नित्यनिषेधे तु तदुद्भावनमावश्यकमिति
एवंच त्रिप्रभृतिष्विति सूत्रमावश्यकम्। अन्यथा राष्ट्रमित्यादौ दीर्घात्परस्य द्वित्वं न स्यात्। न
वास्त्व इत्यत्र माधवेन द्वित्वकरणात्कथमिदमिति वाच्यम्। तस्य माधवग्रन्थस्य प्रकाशे तत एव दूषि १२

त त्वात्। अत्र त्वारयमित्यत्र प्रातिशाख्यभाष्ये द्वित्वप्रवर्तनं च छान्दसत्वेन निर्वाहितम्। वाकृ वाक्कृ रस्यत्र
भाष्योदाहृतद्वित्वनिर्वाहश्च दीर्घादाचार्याणामित्यत्रानचीत्यस्य हलीत्यर्थकस्यानुवृत्तेरित्यादि
प्रक्रियाकौमुदीप्रकाशादवसेयम्। एतेन दीर्घादाचार्याणामिति सूत्रे आचार्यग्रहणं पूजार्थमि
त्यभिप्रेत्य वाकृ वाक्कृ इति भाष्योदाहृतेर्विकल्पे उपपत्तिचिन्तार्थं क्लेशो मुधैव। पूजार्थतायाः
प्रामाणिकैरनुक्तेरित्यादि परास्तम्। यत्तु स्थानिवत्सूत्रे धात्वऊत्यादेरुदाहरणोव्ययस्याऊपदा
भ्यां पृथगुपन्यासवैयर्थ्यदूषणोपन्यसनं तत्कौस्तुभे स्वयमेव गोवलीवर्दन्यायेन समाहितत्वा
दनादेयमिति। संयोगान्तस्य। यत्तु यत्वाहुः। कार्त्तिककृतो वचनं प्रत्याख्यानप्रकारद्वयं तु भाष्यसं
तदुक्तितन्निर्मूलम्। मतभेदप्रमाणाभावादिति। तन्न। भाष्ये तु संयोगान्तलोपेऽधुटो लोपो नास्ती
ति समर्थितमिति कातन्त्रपरिशिष्टोक्तेरवमानत्वात्। धुडिति हि म[illegible]नुच्यते। यदपि काव्यांकलत्रैं

लु १

१२ शाल्वमदमं वा वन्हाणः कावृ कालत् शाल् अथ पइत्यनूघतत्र संयोगान्तलोपो दुर्लभः। ग्रा घप
न्हे हृयैकरूप्यार्थं पूर्वं पूर्वमित्तरङ्गं परं परं वहिरङ्गमित्यन्त्रो पाणिलोपयोर सिद्धत्वात्। वान्त
13 यो: क्विपि क्वौ विविं प्रत्ययस्याभिवत्वादूठो दुर्लभत्वात्। विविलोपोक्वावित्यस्य प्रसङ्गाच्च। गिरिवेश्म
यतेस्तु क्विपि यणः प्रतिषेधार्थं च वनारम्भपक्षे गिरिवेडित्युवितम्। प्रत्याख्यानपक्षे तु मान्तमे
वेति। तदप्यसत्। स्कन्दयतेः स्कन्नित्यादिनपदान्तस्य त्रस्यकैयटेन कुस्मयतेः कूरिति वहिरङ्गप
न्हाभिप्रायेणमाधव इति स्वग्रन्थेन च विरोधात् पूर्वं पूर्वमित्याधुक्तेर्व्याहतत्वात्। विधिकाव्यशब्द
सिद्धिसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्यलोपः छ्वोपादेः स्थानिवत्त्वाभावेपि शाल्वे तदभावाच्छोपो व्यारि
त्यस्यासम्भवाच्च। अतएव काव्यशाल्वशब्दयोर्वैषम्यात्तदत्राकिं तत्त्वमिति चिन्त्यमिति प्रकाशकृद्भिरुक्तम्। १२
वस्तुतो हलन्त्यसूत्रोक्तभाष्यादिबलात्स्वयमपि गिरिवेडित्यत्र फलभेदस्वीकारेणावनेहपक्षाणामेकत्र

[illegible]रूप्यमित्युक्तेकेशाग्रयाणांनिर्मूलमेवेत्याशंकांतावत्तासुधुपास्यइत्यत्रपुनर्द्वित्वमितिशंक्रियाक्तौ
सुध्युपाकाशकृद्धिर्धस्यजश्वेदस्य।द्वित्वंधस्यैवत्वेतुक्तौनेधकारयकारौभयद्वित्वेऽभयोः।एवनद्वि
त्वेलोपविकल्पेस्यतरह्वित्वेऽनुभयद्वित्वेचनवरूपाणिनथाहि।एकधंत्रिधा।एकयंद्वियं।त्रियंवा।
एवंद्विधंत्रिधंचेति।नचांतरंगेद्वित्वेबहिरंगस्ययलोपस्यासिद्धत्वं।त्रैपादिकेंतरंगेबहिरंगपरिभाषान
प्रवर्त्तनइतिविसर्जनीयस्यसूत्रेभाष्यकैयटयोर्व्यवस्थापितत्वात्।रित्युक्तमत्रकेचित्।एकस्यांव्यक्तौ
एकंवत्त्वलोपस्यहेरेवप्रवर्त्तनइत्येके।पूर्वपाययोरितिसूत्रेभाष्येसिद्धांतितत्वात्कथंचनद्वित्वस्य
वृत्तिरस्यथाहित्वानंत्यापत्तेः।नवसरोऽसरीतिहल्लोपस्मात्सिनिश्चलोपेननिर्वाहात्।लोपस्यवैकल्पि
कत्वात्।किंचैवंसतिसर्वस्यद्वेइतिद्वित्वमपितुनः।पुंप्रवर्त्तेनास्वतएवजिदिधातोरितिसूत्रेऽनभ्या
सस्यहल्लोपाभावेप्रत्याख्यातोऽप्यनेनतोघडःताह्वाििचवडिद्वित्वाभावार्थतादितितुकैयटादिभिरुक्तमि

न:२

त्रि १ कास्तुद्दि ३ प१

मखंड. तिानऽ प्रकाशोक्तं प्रथमपक्षेतावन्नदोषः। पूर्वत्रासिद्धीमद्धित्वइतिनशोजसिद्धत्वाभावाज्जशिक्तते द
१५ कारस्याद्धित्वमितिव्यक्तिभेदात्तु नद्धित्वप्रवृत्तेः। अतएवसंपूर्णंतेत्याहो परस्यवर्णोप्रकाशादिद्वित्वंभाष्य
15 कृताबहूक्तंनइत्यच...टोमद्धित्वेगापादित्यत्रजश्त्वेवावप्रानइतिचत्वेद्वित्वेचरूपवतृष्टयामिति
चभवनोदात्हनंनत्सिद्धयेचपूर्वत्रासिद्धीयमद्धित्वइत्युपन्यस्तं। असिद्धत्वमभ्युपेत्यप्रवृत्ताद्वितीय
पक्षेप्याहमिकद्धिर्वेवनस्पच्छानेद्विर्वचनत्वात्स्थामादेशव्यवस्थाशुभेदाद्धकारादिद्धित्वस्य पुनःप्र
वृत्तोसत्यभावात्। एकः पूर्वपरयोरितिसूत्रेभाष्येसकृत्प्रवृत्तिः सिद्धानितेत्पमिधानंवानवधान
निबंधनं[illegible]वाधानादिशास्त्रदृष्टान्तेनकविद्वेकस्मिन्प्रयोगेअनुष्ठापकत्वंस्यान्न प्रयोगान्तरइत्या
शंक्यज्योतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टान्तेन प्रयोगान्तरविगुणादिप्रवृत्तेरेवसिद्धान्तिनन्वान्नंतुसकृदात्र
प्रवृत्तेः। आनन्पापत्तिरपिशक्तनेनदोषः। प्राप्ननंनकार्यपत्वहिन प्रयोगस्याशक्यत्वात्लक्ष्ये एम
कस्यपरिनिष्ठितप्रयोगस्याभावाल्लक्षस्यानन्नुष्ठापकत्वापत्त्यादोषः। प्रकृतेचसमानासिद्धत्व १५

सकृत्प्रवृत्तेस्तेनाहित्वेनाभीन्स्यायादे वैयाग्र्यं। अत एव च परैर्वर्जित[illegible]इति वैकल्पिकस्यापि न पुनः प्र वृत्तिः ३

वैकल्पिकत्वेन यावद्व्यक्तिहित्वसाहित्ये श्रयोगस्य परिनिष्ठितत्वेन नैतैर्वशास्त्रस्य कृतार्थत्वात्। विधि
धानोरितिद्वित्वस्य तु नित्यत्वात्तानंत्यापत्तेः। क्वचिद्विश्रांतोकल्पनीयायां तावद्वा तस्य प्रथमप्रवृत्ता
वेव विश्रांतिकल्पनादनभ्यासस्य हतांशत्वात्। अत एव सर्वस्य द्वेत्तस्यापि न पुनः प्रवृत्तिः। अ
यमत्र निष्कर्षः। लक्षणस्य पुनः प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्व्यक्तिभेदाभेदावनंतरौ। किं तु क्वचित्लक्षणप्रवृत्तेर्निमित्ताभावा
त्पुनः प्रवृत्तिः। क्वचिदानंत्यात्। क्वचिल्लक्ष्यानुरोधेन वच्या रोप्रथमपुरुषवऊवचनादिशास्त्रं संकोचस्य
वतन्त्र लक्षणस्य सकृत्प्रवृत्तिरिति संकोचस्यैव कल्पनात्। यथाहुधुपास्यत्यादावविकीर्णवीप्सादेः
पुनः प्रवृत्तिः। रमायाः इत्यादौ याडाम्बादेः। अवोढामिन्न यवादीनामपि द्वित्वादलंतद्दोदादौ सा
वहारित्योकारेवक्तनैव सकृत्स्यापि हलंनद्वाहिशास्त्रस्य। प्रकृते तु अन्सगतिः प्रहन्नस्यादित्वशास्त्रस्यैव पुनः २.
प्रवृत्तौ न किंचिद्बाधकं। अत एव सिद्धवंस्त्रे पुरो यणि सिद्धत्वविधायकवार्तिकप्रत्याख्यानाय पुद्भिवा
नसामर्थ्यं वर्णयितुं न संजन परस्यैकस्यानेकस्य वा क्वनो विशेषोस्तीति भाष्यकृतोक्तेकृतिमेदृपक्षेपि

तर ४१

म·वें· यणो म य उ तिद्विर्वचनाइत्योयमामिति पक्षेयत्नो पविधानात्पक्षेयकारद्वयं भवत्येवेति नार्थोपदेतिन द्वि
१५ धानसामर्थ्यादाणनभवतीति कैयटः। इदंहि त्वस्य पुनः शब्दशावेव संगच्छते। अन्यथा युट्पक्षे द्वित्वे द्वि
15 यकाररूपं तदभावे द्वियकारमिति कथं श्रुतिभेदस्य पक्षे युड्विधानस्य सामर्थ्यं। पुनः शब्दतो तु युडभावे
पि पुनर्द्वित्वप्रवृत्त्या त्रियकारमिति सामर्थ्यं संगतिरिति। प्रकाशेन वस्तुतोक्तिरुक्त मूलकृदुदाहृतद्वित्व
द्वयानुसारेणेति कृतं पल्लवितेन॥ यद्वेदस्पृक्केत्रैपादिकेन रंगइत्यादि। नरविनानाकुर्वेणापरस्परत्व
विसर्गवारणाय यद्वदेरसिद्धत्वस्य भाष्येस्पष्टत्वादित्यादि। नद्यानार्कुटइत्यादौ विसर्गनिवृत्तेर्बहिरंगप
रिभाषानिराकरणपूर्वकं वचनेनैवासिद्धिरिति पाक्षिकभाष्यार्थस्य कैयटेन काणान्तपक्षेणाप्यर्थ
स्योपपत्तेः। त्रैपादिकत्वस्य काचित्कत्वेन बहिरंगत्वेन यणः प्रतिषेधइत्यस्य प्रत्याख्यानस्या
पिस्तुवचत्वादिति। यत्तु कस्मन्दिरित्यत्र विधादिरूपवचनं अर्धधकारस्य द्वित्वमिति तन्नसलांजाशिति एन
नशोऽप्रतिहतप्रसरत्वाइक्तन्यायेन जशः सिद्धत्वाद्धापुरः। सरांशरीयत्तु भावो विकल्पानुवृत्तेरस्तु के १५

न्नितेति। तन्त्रा मूलं न्यूनता परिहाराय तद्व्याख्याने ऽप्य नास्था। मित्यस्यानुवर्तित्वात्। कथमस्य थाङ्गुरी
ध्वन्तनध्यस्त्रे स्वेदस्त्रे तिमवदुदाहरणव्याख्याने ऽप्य एद्दीत्यादिसूत्रोपि मूले वाक्यानुदाहरणान्न्यून
ता। एवमेवहराङ्गूते येतिसूत्रे प्राचोक्तंष्ठ्यं एद्दीत्युदाहरणमपि द्रष्टव्यं सीदत्यादि सूत्रे नव्याख्येयं। यद्य
यदपि व्याख्या त्रमि। शरोदीतिता पकमुपन्यस्य तत्त्वं वादार्थभाष्यमुपन्यस्तं अनुवर्तते विभाषा श
रो विपह्रादयस्य हित्वमिति। तन्न। नै ह्रभाष्य एवोक्तता पकस्य हृषितत्वात्। लोपस्य हि नित्यत्वे ग्चो
रहाम्यामिति हित्वं लोपापवादः स्यात्तथा च शरोचीत्यस्यमार्थक्यं स्पष्टमेवेत्यादि। तत्र तापकमुपन्यस्ते
मनुक्तोपालम्भः। स्वार्थं हि ते घो ग्रंथः विकल्पेनायं लोपइतिकाशिकादौ स्थितं। नद्याव भाष्ये। अनुवर्तनं हि
स्यादिति। तथा च लोपस्य वैकल्पिकत्वमेव भाष्यतं वादस्ते षामभिप्रेतो न तु शरोचीत्यस्य ज्ञापकत्वेपि तद्वा
क्यनिविष्टत्वेन परं तद्वेदः। अत एव कैयटगपि लोपो विकल्पेनेत्याहेति लोपस्य वैकल्पिकत्वमानें एव ३२
८१ कैयटस्य वार्तिरूपन्यस्तः। यत्तु हित्वविधानाद्वावेव शिष्यते रत्यत्र लोपस्य वैकल्पिकत्वे न हित्वस्य वार्तिता

मवे. १६

16

र्थत्वादिति दूषणं। न दाशयानवबोधात्। अचोरहाभ्यामिति द्वित्वे द्वयोः श्रवणं न स्याल्लोपेनैकस्यापहारा
दित्याशंकायां द्वित्वविधानादिति ग्रंथस्तदर्थं शुद्धि[illegible] द्वित्वविधानसामर्थ्याल्लोपस्य वैकल्पिकत्वात् स्यात्तेन द्व
योः श्रवणमिति द्वित्वविधानं लोपस्य वैकल्पिक[illegible] न हारा द्वयोरश्रवणे पेइ तुरिति द्वित दाशय
इति। प्राहुः। अत्र क्रान्तस्योद्देशस्यार्थवतो ग्रहणान्तरं चरावयवस्यानर्थकता त्वश्च्येति सूत्रे सानेः
पृथग्ग्रहणान्नियहणं तापकमर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यत्रेति सीरदेवः। यत्तु नन्वेतदयुक्तं फणादिनारा
जिनासाहचर्यात्तस्यैव ग्रहणार्थंतया धातोर्ग्रहणस्योपक्षीणत्वादिति वेत्राविधाऽद्भुश्राग्गनिरूपद्वयेहिसा
ध्यं। न च छ्रथादिसूत्रे राजन्निपठित्वापि इसाधमेकस्याननेकाकारस्य प्रागपि तदंशकत्वात्तथा
नभ्यासेति विकल्पस्य बाधानिकत्तया अस्वकारस्यात्मनेपदमात्रफलकत्तयाव्यप्रमाणत्वेन न तद्धाने
अकारस्य हूपपद्यत्वाद्येति न चाशंका नाव इति निर्देशात्स्पर्धविनापरिभाषाभावेष्वद्ध्वे निस्सूत्रेऽफणादि एम
भ्राजेकदेशस्याविराजेः सत्वेन फणादेरेव ग्रहणमिति नियामकाभावेन तत्साहचर्येण फणादि १६

यद्ग्रहणार्थं प्रातिग्रहणमित्यस्यानाशंकनीयत्वात्। राजेः फणादिषु ग्रहणमिति नियमे विराजिग्रहणेनाफ
णादेरपि ग्रहणसंभवेन किं तद्व्यावृत्तये राजिसाहचर्यात् फणादेरपि भ्राजेर्ग्रहणार्थं भ्राजिग्रहणे नेति।
राजिसाहचर्यात् फणादेरेव ग्रहणमित्याकरार्थे तथास्तु अत्र यथावस्तरि भाषायां छित्वाद्यापित्तिनं तद्धिरोधः
।एवं च सूत्रे धातुग्रहणं प्रयोगेन समाधानमपि निष्फलं। किंच [illegible]ट इति सानुबंधकनिर्देशे यङ्लु
क्रियारागसौत्रांतिकत्वं न स्यात्। किंच एवं भ्राजेर्ग्रहणं न स्यात् इकारस्य समुदायानुबंधत्वादिति दिक्।
यस्तु उपसर्गेणैव धातोराक्षेपेण सिद्धे इति स्वतीकमुपादाय तद्धेतुत्वेन व्याख्यायां क्रियायुक्ताः
प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इत्युक्तत्वादित्युपन्यस्तं न तदपि सुधाः उपसर्गाः क्रियायोग इति
पृथगुक्तत्वात् एवं धातोराक्षेपसंभवात् तादृशीपारूपं। अत्र प्रेजतीति सूत्रे ग्रहणमपि विशेष्यपद
कं पदं इति प्रकाशः किं पुनरर्थे प्रेजते परस्मैपदित्वादिति निबोध्यं। एवं च अत्र नियोगे [illegible] व धारणमपि
च्छंदनाय नैतथाच। अत्र नचैतत् सौ यदा हृष्टं परस्मैपदं गोचरं। एवं सति विषयो वाक्ये नियमे यं यदा प्रादि
५

नाव १

म०ख० दिति स्रोकवार्त्तिकमिति प्रकाशः। नस्य लोप एवं वार्त्तिके। अथ धात्वन्मादित्वादृ न बोधः। तेन वार्त्तिकोक्ती
८ स्मसादिति कैयटविडुक्तिरेव रामस्मादिति धोस्ये। पतञ्जश कं धात्वादि बृत्यत्र टिसंज्ञास्त्रोहा हरणोत दृस
17 तात्र युक्त कार्याभावात् स्तुचितमिति। अव्यक्ता गन्तु अतः किं स्कारांते मा भूदिति प्राचीके पक्षान्तरयो
निरालंबनत्वमिति। नव्या न इति ऋस्वाकारनिर्देशः। अतो गुणा उत्पन एव तत्स्तु हस्त्रे रस्यानर्थक्यापत्तेः
नाम्रेडितस्येति ज्ञापकाच्चैतपराकारनिर्देशो वा स्यां। तच्च प्रतिपत्तिलाघवायादृदृस्येवनिर्देशे ऽस्य
हरणो वस्थलाजशोनदुत्तिनिशिक्षिते ऽदंसंभवात्। रोहन्त्वचन्पायेन चजशोऽप्रसिद्धत्वाभावादिति
आशयः। अत एव अकारं विना यदृकारान्तमनुकरणं तत्र मा भूदित्यर्थः। एवं च तत्र पारूपस्यवा
नार्थत्वाद्दोहन्त्वन्पायाभावेन जशोऽप्रसिद्धत्वान्नकारान्तेन स्या[illegible]द्वृत्त्यो नपास्तत्कालस्येत्यस्य
दृकार अप्रेषपद्दोत्व दद्यतिनिर्देशेपि ऋस्वाकारपरत्वसंभवात्तत्रैव तथैवोक्तं पुत्तरनुसंधानावरप १७
कत्वे प्रतिपत्तिलाघवस्याभावइत्यपि वृष्टव्यमिति कथं पक्षान्तरयोर्निरालंबनत्वमित्यपि यदपि यत्तु
[illegible] निर्देशे नाम्रेडितनिदे[illegible]। बधो ऽकारस्य स एवान्त्य इति विकल्पोत्तस्येव स्यादिति निषेधविक

पि
तिरे
२१

व्याचख्युः। अनो गुणा इ त्यतो ऽन इत्यनुवर्त्यैशब्दाधिकाराग्रहणात्सिद्धमिति प्रश्नः। यदा जस्त्ववशाद्ग्रां
नत्वं न ह्यापि स्यात्तु न रङ्कुहूणो तु नो न त्वस्य विवक्षणात्ततेस्तु ऽत्र मिति। नन्विति यं जस्त्ववशाद्ग्रस्यापि सिद्धत्वेन प
रूपस्यैव प्रवृत्तेः। नाग्रेऽपि नस्यैति निषेधे पदत्पर इतीत्युदाहरणा स्याद्वेवद्धत्वापनेश्चा नत्रहि भवद्ग्रो
रीत्या प्राप्तिरेव नास्तीदांतत्वादिति। न तयिना। जस्त्ववशाद्ग्रस्यापि सिद्धत्वेपि पुनरङ्कुहणेऽत्वा। विषय
तात्पर्यके णत्वरूपा प्रवृत्तेः। अत एव व्याख्याते पि। न इत्यनुवृत्ते विषयदाऽछ्वमस्य जस्त्ववशाद्ग्रांत
त्वं न त्वा विज स्त्वस्यापि सिद्धत्वाद्ग्वस्य पमत्वृधइ निषाधोति पुनरङ्कुहणो न त्वनदत्तपस्य विशेषणाऽग्रांत
त्वविवक्षार्थोन्न भविष्यतीत्युक्तौ। तत्र ह्रांतत्वमित्यस्य समाव्यते इति शेषः। अन्यथा पुनरङ्कुहणाभा
वेपि नांतत्वविवक्षासंभवात्तु नाङ्कुहणे नु त्विनस्य संवह्स्यात्। अत एव हारदत्तो पि चइति तत्र पा
वमाशंक्य काशिकायामपि हि तदन्कारानानुकारणमेनरिति शती कमुपादायन कारांतानुकरणे
रूपमेवे तन्न स्यादपदत्वेन नत्वापाबाधे यथा पदे इति निकरातीत्या हा पदत्पर इतीसंत परा रूपविकल्पे
स्तु यथा दान्तत्वे जस्त्वासिद्धो नो नित्कर संभाविनी स्यात्। तान्तत्वाविवक्षार्था इत्यस्य जस्त्वादिविष

मत्वं· भावोदाहरणं। तत्र द्वितीयाद्युदाहरणं प्रसंगे द्रव्यस्य पर्यायत्वात् निरुपोद्धत्वात्। अन्यरूपनिषेधो दाहरणं तत्र प
१८ टत्यटेनीति। नेन नाम्रेडितेति द्विरुदाहरणस्याथ बद्धकृत्वात्। अत्रैकाचो नेत्यस्य प्रवृत्तिरिति कृथमुदाहरणानि
18 नित्तु चिंतां अर्कः। अत्राको कि दीर्घ ह्रस्वे च व्वरूसुचिनामिति केचित्। यथा संख्यं संबंधेनैवास्यवर्णो व्याव
त्तिप्रसिद्धिरिति तेषां भावः। तच्चिंत्यं। तथा मतिप्राप्तिरुवेत्यादि वार्त्तिकेस्वयमुपन्यस्तैरधिकरकारद्वलाना
वतिप्रसंगवारणाया धिकस्यस्य वर्णोग्रहणस्य स्पष्टं वेचाकीत्यस्य करणो विज्ञोरचातात्। सर्वत्र विभाषा
गोः। अवङ्स्फोटायनस्य। अत्र हि चित्रगोअग्रेत्यादावववङ्प्रकृतिभावयोरभावापत्त्या तिवत्वानि वेदे
स्वीकाराद्वश्यकत्वात्तेनैव चित्रग्वग्रमित्यादाववितयोरश्वग्रौपत्कैश्चि देङ इति तदर्थमनुवार्त्तितं।।
तन्निष्फलं। न चेडः नुवृत्तौ लालाटिकत्वाधिनगो इत्येङः स्नयोरश्वशौ स्थनिवत्वानि वेधोक्तना वश्यक
इतिवाच्यं। आदेवङ स्पत्रचेनेत्यादिलाघ्रगि कस्येवोवारता फलकस्योपदेशग्रहणस्य वर्णाग्रहणेव
लागस्रनिपदांतकपाभिषायामप्रवृत्तिज्ञापकत्वात्। अत्रन्यथाव चकेइत्यादिश्रुतिपदीकृएवेङः पदांता राम
१८

हिन्यादि प्रवर्त्तेतेन न हरे इत्यातोऽम्पूर्वस्य यमपि तथाभ्युपगमाद्यानचुगोः पूर्वत्व इति वार्त्तिके पूर्वरूप
एवम्ठा निवद्धावनिषेधप्रयोक्तृत्वेन पूर्वरूपमेवानिष्टमिति प्रतीयतेनन्तव वृद्धेरिति भावाविति
कथं नयोरह ग्रहणस्य निवर्त्तनिषेधस्यावश्यक इति वाच्यम् एवमप्येङनुवृत्तिप्रयोजनानुक्तेः। विच्छ्
प्रमिति वार्त्तिके सहाहृणो भाष्योक्तेः एङः पदान्तादिति पूर्वरूपस्याविधित्वेन तदपवादत्वं वार्त्तिकस्याम
मवनीयत्वेन न तत्पूर्वरूपपररूपपूर्वरूपबाधकावृद्धेः प्रकृतिभावपात्वाद्यानवेवमपि सर्वत्र विभा
वेति सूत्रस्यैव भाष्ये उदाहृतानां प्रकृतिभावपक्षेपि पूर्वरूपस्याप्यवृद्धेः पात्वे किं मानमिति कृतोऽव
ङेनिष्टत्वमिति वाच्यम् एवमप्येङनुवृत्तेः निष्फलत्वस्यापरिहारात् नानवीवृद्धेः सूत्रे यत्कृत्वाः स्याः सिद्ध
र्थमिति वार्त्तिककृता गवाग्रमिति वृद्धीहौ गोशब्दे कारस्योदात्तस्यावृद्धेः कदाचिदनोदात्तो पिस्या
हिस्यागागमोऽन्वङः समानरूपसाधकत्वस्य ... चेनत्वस्यापाख्यानायाधिकदावोऽस्यवृङ् निपात्यस्य
स्तुक्तेः एवं च विंत्रयय मित्यत्रावङ् इष्टत्वे गवा...रूपमेराखरानि द्वि मातस्यानुक्ति प्रयोजनत्वोक्तिः

५४

१

म.रवं. कथंवार्त्तिककृतःसंगच्छतां।कथंवाधकत्वाज्जनिपातनमात्रेणानेत्पत्याव्यानंभाष्यकृतेत्यनितत्रावड्गेनि
१९ षु त्वात्तत्रिद्वन्तयेऽवड्ि धानेएङुत्वमन्निः।चित्रगोश्रगु।मित्यत्रत्ववङ्.इष्टत्वेकिंबाधकमितिनावड्ि.
19 स्फाततिवत्ततिषेधउतिवाचोश्चाघ्नदातानिपातनेत्यकृ समानःस्वरःसाध्यःसवाचावङ्.स्वीकारेनसं
भवति।अक्यामंत्रितस्वरेणाघ्नदात्वादिवड्िगकारकारस्पमतिशिष्टोदात्तत्वादितिस्वरभेदात्तान
वगवाशीन्यादावङ्आघ्नदात्तत्वस्पश्रवणंमाभूदितिनस्योपदेशिवद्भावोवाच्यउतिसमासांतोस
नादिवामंत्रिताघ्नवोत्तादविप्राणावङ्ःसाप्रहत्तोयथादामंत्रितस्वरेस्वाभेदाभावउनिवाच्यंनपदेशि
वद्भावेनहिसमानकालप्रवृत्तिकस्पपात्वस्यशथमप्राप्तस्पसमासस्वाप्रप्रागप्रवृत्तिःक्रियतउतिकेयर
नादिमिर्व्याख्यानत्वात्समासांतोदात्तत्वेनबाध्यतउतिवामनोक्तिरेतरंगावाधेनोपपत्तौदाहरणे.
वङ्ःप्रकृतिभावयोरनिष्ठयोरभावःस्फानिवत्वतिषेधेनैवसाधयइतिततद्विधानेएङ्.नुहतिनिष्फलं। राम
अतिएवमाधवेनविश्वपयामिसत्रस्फानिवत्वाभावेनेवनयारप्रवृत्तिस्तकेत्पलं।पत्नावङ्.सूत्रेपदांतेति १९
तद्यावंकल्पनस्मान्याय्यत्वाच्च।अतरउस्यप्रथमप्राप्तस्यामन्त्रितस्वरस्यावड्गरास्याकप्रवृत्तौबाधकाभावात।तस्मादुन्कोउ

गवीति प्रत्युदाहृतस्य गवेइति प्रत्युदाहरणमयुक्तं पररूपेणैत्वेन सिद्धेरिति चेन्न शयानबबोधात् ।
न हि गवेइति इ॰ द्विसिद्धं रूपं तदाम्नायविषयः किं तु इ॰ वापार्थे तथा चेडौ गवे इति स्यादित्यध्याहारेण
प्रत्युदाहरणवाक्यार्थः । गवीति प्रत्युदाहरणमपि हि अत्राव इ॰ मा भूदित्यध्याहारेणोवयोजनीयमन
थान्वयात् । अयं शब्दः प्रत्युदाहरणवाक्ये अध्याहारेणोवयोजनमित्यलोयतम सर्वत्र विभाषेति प्रकृ
ति भावमुक्त्वा अप्युत प्रगृह्या इत्यतः पूर्वपक्षकृति भाव इति वचनम् । तदनवधानतो हाहाद्युते चगुरोरनृतः ॥
एन लृवह ये यहुक्तमेतं [illegible] गो भूरीति प्रत्युक्तं । ईदूदेत् । अत्र द्विवचनान्तस्य गात्यूमि निपाचः [illegible] मा इति
केचित् ॥ तन्न । द्विवचनमित्येव प्रायशः पाणात् । अत एव ईदूदेद्विवचनस्य विशेषणं तेन चनन्दंत विधि
रित्याह । ईदूदे दन्त मितीति प्रकाशः । द्विवचनान्त मितिपाठे पीईत्तत्र शब्दः स्वरूपवाची अन्तस्वरूपेनाशे
नान स्त्रीशेषे निकेत्रि बिनिमे हिनी कोशात ॥ तेन न द्विवचनशब्दस्य कर्मधारयः । तेन कुमार्योरगारं कु
मार्यगार इत्यादावन्तादिवत्संगाता स्वमिड॰ न मित्यन्तग्रहणेन मन्ता विधौ प्रत्ययग्रहणेन दंतग्रहणाभा

ॐ॰ ५ च ५

मस्वं० वत्वापने वि॰ त्त्यभावाद्येति॥ ॐ॥ यत्त्वर्थानुनासिकत्वे यद्देन नूँ इत्यत्रानुनासिकं थं इत्यं पदानुनासिकोवे
१० त्यनुनासिकग्रहणं प्रमाणं॥ अन्यथा पद्ये यमिन्नप्ये त्येन ॰ स्यादिति॥ तन्न॥ एवं हि निर्देशो यथा संस्पृ
२० २४ तीतावेतत्सुराति इत्यत्रानुनासिकोनस्यात्॥ अत्र हि आनि ॰ सा श्रयणस्पागशपकत्वे नैतत्र यनासिपासो
वस्तितार्थे ॰ यमॆतस्मुखि रत्पादा विवेहापि न प्रघनैता अनिलो कि पि संबुद्धो अनचिनोतीत्यचनः ब्रवीनि
सेऽत्र अनुनासिक इति पूर्वस्यानुनासिके परेन ॰ त्रिनोतीत्यत्रानुनासिकोनस्याद्येति॥ म ॰ नः
॥मयः पराड्नड्ति प्रावः प्रमादः॥ पदादिति पंचम्यंतस्यो न विशेषणत्वेऽत्र नडिति पष्ठ्यभावाडुजः स्था
निवत्स्यादुर्वृत्वादिति केचित्॥ तन्न॥ मध्यगानादिति धातोः प्रत्याहारस्य च मयः स्थाने भवात्स्यहत्नेकतरो
मपूरग्रहणनडत्यतो मपविशेषणत्वेनपदादित्यस्य प्रा ॰ वाकथ्यनात्॥ पंपकारं॥ तानिदद्यानिसोहय
नीति नरर्थात् प्रत्याहारग्रहणमिति प्राचीभावाड्ञ इत्यस्य षष्ठ्यंतत्वे बाधकाभावात्॥ ताप्रत्याहारग्र पप
हणो हेतुश्च बहुविषयसंग्रहइति दिक्॥ ॥ इत्यच्संधिः॥ ॥ यरो॥ यन्तु प्राचामयदितिनित्यमितिपठितं यद्यह २०

आशयातरं

धा ४ रु ४ न ४ द ५

लं तशक्करणीषसांषणोमि त्युदात्तं तयब परो नुनासिकइति वानुनासिकइति व्याख्यातं तन्न वेंशत्य येभावा
यां नित्यमिति भाष्यविरोधात् रुपेस्यामिति निकेचित्। तन्न। मयहीत्यस्य प्रसङ्गस्य पात्रो पलक्षणात्वात् तावद्गणानामिति
त ३ छिंप्रस्पर्शं नंपरिति निस्थितं चषसमानमिति व्याख्यातं तत्वात्। एवं चवानुनासिकइति प्राचो व्याख्यानं हिं त्प्रयमिति प ३
प्रकाशकृद्भिर्वोक्तमिति प्राचां कौतुकं [illegible] हं कोच वृष्टि तत्र द्वीप इवः। अत्र यद्वि पं [illegible] सो मत्व थ्यै इ
ता त्र संहिन यापाटेन मा विनिनात्र वं हकारं प्रश्लिष्य मत्वेन कर्कुमं न उत्पन्नानानुनासिक इति समाहधुः।
यत्तद्दकारं प्रश्लेषमन्ना नित्यास्वातिशसंगइति। तन्न [illegible] पइति मन्तुयोमस्य वत्वा वश्यंभावान्मन्मा
नि निरूपस्ये वासिद्धेः। उदः स्था। सकारस्य पूर्वसवर्णः सकारइति हरदत्तमाधवादयः। यद्यपिमहाभाष्ये
चू हि तां तर्थवान्यकमं इहो चितमस्तथापि उदः परस्य स्कंदेः सस्य पूर्वसवर्णविधायकस्य रोरेवेति वा [illegible] तिक
स्यो त्कैंदकोंगइति [illegible] भाष्ये स्थो दाहरणे थकारांश्रव णान्महाभाष्याणलांघविनमांतथ्यैपिइपूर्वसवर्णा
नियामक मिति सामान्यतो ज्ञाप्यत इति तेषां भावः। उक्तोदाहरणेष्यकारांश्रवणा सि शिष्यं ज्ञापकं वा उत्के

प. वं. दकइत्युदाहरणा विशेषमात्रविषयकमिति वा दिनांतःतुपपदार्थ इति मतं द्वारस्थादिभिरन्ये त्वित्यनेनोपन्यस्तमि
२१ ति। एवं च समाकारस्य नकारइति पाचीयं ग्रंथः। अस्मत्स्वाद इति निरस्तः। यत्तु यद्विचयो द्वितीयाः शरीत्यस्योपन्य
सनं तदपि समादिनित्वात् अन्ये तु द्वित्थकारस्य माडुरित्युक्त्वा न चैनमप्रामाणिकं चयो द्वितीयाः शरिपौ
21 ष्करसादेरितिपदे थकारस्कृते खर्जनीयत्वादिति हि मकाशक्ष्यद्विरूपं न्यस्तं न च रामस्य पूर्वसवर्णानकारस्य
सिद्धत्वे शर्परत्वाभावो वा हेतुः स्यात्तेन च न संभवति मदस्त्वदा स्पपथकारः पूर्वसवर्णानकारस्य सरी मि
ना पर इति द्वित्यकारं कंनूपपितिततरमिप्रायात्तान नोदत्तस्य च तत्त्वं मूनस्य थकारस्य त्वसिद्धत्वं। चयो द्वितीयो इ
त्यस्य काशिकार्थी भवत्विचत्युदाहरणस्यो दात्तत्वेन ग्रंथ इति नं चस्य नमुनइत्यसिद्धत्वाभावान्नानिन्स्या
स्क्रोश इत्यनन्तर्धमुद इत्यनुः पूर्वं चयो द्वितीया इत्यस्य भाष्योपागतत्वस्य च काशिको दाहरणो पष्ठं भाष्य उ
त्तारेश कल्पना चैति शार्श्चाटिना न नशिव इत्यत्र नस्त्वे कृते इति प्रक्रियाकौमुदीक्किंबंन तनो नितिनिषेधं तान राम
तच्छ्च परत्वेन प्रकाशे व्याख्यातानि न न दांतस्य जत्वा पत्यासमे व पर्थ्यदोषः। एवमपि वत्वमुपन्यस्य तुत्वोप २१

२४

न्या सो विरुद्धः। चुत्वं प्रति चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति केचित्। तन्न। तथोपन्यासे चर्त्वश्चुत्वक्रमस्याविवक्षितत्वात्। कथ
सः २ मन्यथा भवतो विछन्त्वमुपन्यस्य चुत्वचर्त्वोपन्यासं गच्छतो। चुत्वचर्त्वयोः छत्वस्यासिद्धत्वात्। पत्र प्रकाशकृद्भिर्न
मुनस्त्यत्र नेति योगविभागेन चुत्वे चर्त्वेनासिद्धमित्युक्तं। तन्नैरवृइत्याद्यो यो मन्यते तदुक्तपाऽगातिकगतिक
स्येहापि श्रयतोऽप्रमाणाभावः। गृहरस्य प्रकाशिन इति न कश्चिन्मृद्रोपदर्शितः। मिथुः। धुटश्चत्वेन नकारस्य तु न ३:४
स्य छयोर्द्वितीया इति तन्न। चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति केचित्। तन्न। शरस्थे त्वत्रोक्तं ष्टुत्वणत्वमात्रमन एव धु चि
ने चर्त्वेन स्य पूर्वत्रत्यसिद्धम् इति हरदत्तः। अतएव वस्क्रियायां पदार्थत्वं धे वति धेधे धुड्कारणं वे चिन्त्यार्थमिति प्र
काशोक्तं संगच्छते। न संगच्छते वत्वं चत्व छयोर्द्वितीया इति पदेऽर्थकार्यपतिहेषणो धुट्पदे विधिकारस्येष्टत्वान्नेपसंगतं
वसुभावपदेषु संते इत्यत्र रस्यपदो नेति। तत्रापि पदे ऽस्येष्टत्वाद् हितान स्थापत्वाधिकृतपदविशेष
णं न इतीति तदंत विधिना नकारान्तादिति विवक्षितं। तत्र पसनुहूलो प्रयोजनं चिन्त्यं यदि तु ऽमाङ्गस्यादित्यादे
तदनुष्टुप्त्ता धेने हापि तरत्वहनिरिति नदाक्रों रुकुद्रकुशादिः। मिथुड़ित्यत्रापि तदनुवृत्या वप्यकत्वे ३

म. खं. कारणाकार्ययोरिति निर्झात्पाश्चेति च विवरणानौचित्यात्। कथं तर्हि शिशुतित्यत्र नस्य पदान्तस्येति प्रक्रियाकौमुदी
२२ तिचेत् तत्र पदान्तग्रहणं न दृश्यते पठिष्यते वा प्रायशो दर्शनात्। क्वाचित्कं तथापाठे प्रकृत्र पदान्तनकारस्यानुस्वा
२२ रणाभावमिति पदान्तस्यैवत्तुगिति सूत्रादिनमात्रपाल्येनाधिकृत्यानपदस्यग्रहणं विवरणे तदत्र तस्यैव नुक्ता
नस्येति नविवक्षितं नश्चेत्यत्रापि कृतो नैवं सूत्रादनमिति चेत्। न एकजातीयस्यार्थस्यैकत्र सूत्रादन्नेनेवा
न्यत्र तत्र रवगमात्। न चैवमपि नकारान्तोदितिसूत्रादनमिति वाच्यं। पदाधिकाराभावेन तत्त्वस्य विशेषणा
त्वाभावेन तदन्तविवरणासामञ्जस्यादिति। पदाधिकारस्तु अस्यतदन्तविवरणस्य स्पात्पत्रापि तदन्तो पलक्षणा
त्वे तु कथंचित्समाधानेपि पदादित्यनुक्ते न्यूनतेति बोध्यं॥ शितुक। तुकः पूर्वान्तत्वात्कृते च शे तकारस्य
त्रपदान्तस्येति णत्वनिषेधो नस्यात् इत्यदितिपूर्वपक्षे सति। शुनासहेत्यत्रसतो शुनेति योगविभागे णत्वनेतव्यत्र
वर्त्म शुनायोगेसतोणत्वनिषेध इति समाधानं। एवं नश्चेत्यत्र धुट्पराविति केचिद्वर्णितमेषीदृशीत्यत्र पदान्तस्येति एप
णत्वनिषेधः प्रयोजनमिति सामान्यार्थस्तत्र बहिरंगपरिभाषया गतार्थत्वमिति सि॰ काशकार्यकालपक्षमा २२
भिदा

कार्यकालपक्षमाश्रित्येति बोध्यं। यत्तु तत्र त्रैपादिके तरंगे परिभाषेयं न प्रवर्त्तत इति सुध्युपास्य इत्युदाहरणे स्वोक्त्यासह विरो

धः इति। तत्र त्रैपादिके इत्यस्य क्वाचित्कत्रैपादिकपरत्वेन व्याख्याने नाविरोधात्। सम्रूट्छं नुरित्यत्र न लोप च छत्वं च

शय ञ्णवि नि चतुष्टयम्। रूपाणामिह तुक् छत्व चलोपानां विकल्पनादिति के चित्। तत्र च पोद्वितीयाद्वनि छत्वविक

ल्पनाद्रूप द्वय द्वि बोध्या ङ्मः। अत्र लाघवात् ङमो ह्रस्वाद चि ङमुण्नित्यं सूत्रगली यां कुर्वनोक्त इत्यादौ तु बहिरंगस्य द्वित्वस्या

सिद्धत्वेन पदांतस्येति णत्वनिषेध संभवात् राराद् इत्यादौ त्रैपादिके तरंगे यथोद्देशपक्षाश्रयणेन बहिरंगपरिभाषाप्रवृत्ति

र्बोध्या खिकारेऽपि नार्कु इत्यादौ त्रैपादिके विसर्जनीयत्वात्र णत्वनिषेधे लाघवानुरोधेन कार्यकालपक्षाश्रयणेन तत्प्रव २५

त्ति स्वीकारो चित्या दिति प्रकाशकृतः। अत्रेदंतावद् वधेयं। नित्यग्रहणस्याविस्पष्टार्थत्वेन करणाकरणेन्यासद्वयोऽपि

तुल्ये ऽवशिष्टभागे ऽर्धमात्रालाघवायोक्त प्रतिपत्तिगौरवसत्वे न सहृदयचमत्कारकारि। तस्मान्मात्रालाघवाय ह्रस्व

चिह्नस्वाच्छ ङमइति सूत्रगलीयं। यत्तु परमदंडिनावित्यादौ अंतर्वर्त्तिविभक्त्यापदत्वात् नुडस्या दिति। तन्न। नुटोनलोपं प्रति अ

सिद्धत्वेन नलोपापादनस्यैवौचितत्वादिति॥ अत्रानुनासिकः अनुनासिकात्पर इति सूत्रयोः पूर्वस्येति पूर्व स्मा

स्मादिति चोक्तं व्याख्याने पिरूगाहलस्योपलक्षणं एत्वमनुक्त्वा समोलोपे केषांचित् अनुनासिकानुस्वारयोरूपन्यासोऽ
नवधानात् । संपुंकानामिति । येनु पुंस्कोकिल इत्यादौ अव्युत्पत्तिपक्षे षत्वप्राप्तौ संपुंकानामिति सद्गिनि । तन्न । पु
मुहुसोः षत्वप्रतिषेध इति षत्वप्रतिषेधात् । सति हि सवचने तेनैव षत्वनिवृत्तौ पुनः षत्वनिषेधोऽनर्थकः । तदभा
वे तु तस्यावश्यकत्वादिति । न चैवमपि पुंस्त्वमित्यादौ ह्रस्वात्तादौ तद्धित इति षत्वनिवृत्त्यर्थमयं सकारः स्यादि
ति वाच्यं । कृतेऽपि सकारे तस्य विसर्गः कुप्वनुद्रोधेन विसर्जनीयस्थानिकत्वात् । विसर्जनीयस्थानिक
॥२३॥ स्येदुदुपधस्येति षत्वनिवृत्तावपि ह्रस्वादिति सस्थानिकस्यानिवृत्तेः । कातर्हि पुंस्त्वं पंसुमित्यादौ ष
त्वाभावोपपत्तिरिति चेदियम् । इदुदुपधस्येत्यत्र पुंमुहुसोः प्रतिषेध इति वचने पुंग्रहणं नैतत्षत्वनिवृ
त्त्यर्थं सकारविधानादेव तन्निवृत्तेः सिद्धत्वात् । ह्रस्वात्तादौ विति सूत्रे पुंसः प्रतिषेधः । पुंस्त्वं पुंसोर्हरदत्तो व्याजहार । तस्य भा०

ति०

एम
॥२३॥

वइतिसूत्रे पुंस्त्वविवक्षितिमात्रोदाहरणं तु नषत्वाभाववत्ताएकं । अनुस्वारपरे इन्द्रस्वात सत्वाभावेन षत्वाभावे तदुदा-
हरणासंभवात् । वस्तुतस्तु समादीनां सो विसर्जनीयस्य वा सविधानायेन्द्र यातेषां सान्तस्सविधानमुचितं नद्वैवं । सा
समः सुटीत्यत्र सकारान्तरप्रश्लेषात्समः सकारो विधीयते सएव पुमः । तेपीत्यत्रानुवर्तिकानाम्रेडितइत्यत्र
वमं इत्युक्तछुत्वे तिनच्चैवं कानः सस्यरूपकरणा । बहिर्भावात्तु नां पूर्वस्य कश्च मनुनासिकादिः अनुनासिका
नुस्वारयोरन्यतरस्वविधानमधिकृत्तत्वात् । एवं सति कानएवरोः सवचनात् भोपि संपुमोर्वचनानर्थक्याच्चाकांस्का
नित्यस्य कस्कादित्वे तु तदर्थमपि न सवचनामेदिति । पुमः ॥ इह खोधातोर्नेति के विहिते प्रक्रिया । ग्रंथो य
थानिर्बोधस्तथानत्र दीपात्स्वधेयं । कुधीः । यत्तु यत्तु प्राचाचार्द्धिकल्पइत्युक्तं तन्न । कक ८ यामप्यां सुक्तेसत्वाः
अप्रसंगात् इति । सोपमनुक्तो वा नभः । वाह्निसर्गाश्लेवपाठानात्त्र त्रिकेन तथापाठविचारात्तत्क्रएव विसर्गः कक
वयोर्विकल्पः फलनीत्यर्थः । कस्काः क ॥ पयोरपवादइति केषांचिद्ग्रंथे विसर्जनीयस्य चेति शेषः नवकस्का
देराकृतिगणत्वात्संस्कर्त्तेत्याद्यस्यापि कस्कादित्वादेवसत्वं कुतो नेति वाच्यं । वचनेन कस्कादित्वकल्पनेन वा

५१२

म॰खं॰ २४ सकारककरणोविशेषाभावात्तासंस्करोत्याद्यर्थंसमासवचनस्यावश्यकत्वाद्येसवधेयं ॥ ॥ इतिहल्
संधिः ॥ ॥ एतत्सोपदौविनि स्त्रेःपदाद्योःकृयो रिति मूलश्रुतीकपुपादायोक्तं ॥ सूत्रे तु एतत्पदे नेकवचनं
२५ यदि तत्र विशेष्यतेःपदाद्वोस्त्वरीतिनित दा यथा क्रं नं साधु किं तु वरीति नं कृत्स्तुत्यानुवृत्त्यमिति क्रे शरु ति
नत्वा । त्वरीत्यनुवृत्तावपि कृयोरिति न समानाधिकरणे भिन्नवचनत्वादिति षष्ठ्यन्तं वा व्याख्येयमर्थे इति गतार्थं
तथा च कृद्यं न गतेःपदात्तो त्वरीत्यर्थः पूलितः तथावा वरीत्यननुवृत्तावपि कालातिर्यतो मंकृत्स्तुतिक्रेः
२५ स्याता । एवैव विशेष्यते न पदात्तो त्वरीत्युक्ते त्तणामप्यनुवृत्तमिति विन्त्यां अत एव कृयोः कृदयो चेतिस
त्रे कृयो रिति षष्ठीव्याख्याताचार्यैः ॥ सूत्रस्थांहि सूत्रयामपपूर्वा विन्यत्र व्यत्यय पाश्रयणापत्ते रिति ॥ इदुदुपधस्य
स्य ॥ अप्रत्ययस्येय त्यय स्यापो विसर्जनीयो न भवतीत्याकरः ॥ अप्रत्ययस्येति समानाधिकरणं विसर्जनीयविशे
षणमित्यन्यैतत्तः ॥ सर्पिः करोतीत्यत्रे स्यसोः सामर्थ्य इति वैकल्पिक षत्वस्य हृयमानवपि निषु त्वसापिः प्रिबत्व राम
मुरकामित्य त्रे इदुदुपधस्येति नित्यम् बत्वस्य प्रमंगानवेष्टापत्तिः अत्र न्यंसने पुरुणा हीनामस्युत्पत्त्या अयत्तात्तथा २४

त्यस्य ३

अन्यथेदुदुपधस्येत्यनेनैव वुत्वस्य वुत्वतिपन्नभेदेन षत्वविकल्पसिद्धेरस्तुदाहरणासंगतेः। किंवशिष्टलि
त्वादावि ५ [...] ३

स्वीकाराशिनिवार्याखुत्वत्वाअयतोषदोषुतादवस्थात्वाद्दसु सोदित्यत्र सर्पिष्करोतीत्युदाहरणेन ष्टुत्व
त्रिपस्तस्येवात्राकरस्वीकृतत्वानुमानात्[redacted]दुदुपधस्येति षत्वस्येष्टत्वेकस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिका
शब्दे समासेप्यपेक्षा विरहेविषत्वार्थइति स्वग्रंथविरोधः। अपिचाद्दणाःवइति सूत्रे सर्पिषाशमित्य
घ्रुदाहरणासंगतो। इदुदुपधस्येत्यनेनैव षत्वसिद्धेरित्यलं। इति विसर्गसंधिः॥॥ सत्वषत्वप्रकरणं। अत्रपद
स्येतिवर्ततेनच्चसेन विशेष्यतेनेनपेनाविधिरितितदंतग्रहणात्मांनः स्यपदस्येत्यर्थःनतोलोत्यपरि
भाषयाप्राप्तनपदांतस्येत्यर्थः। सत्तुषात्तुपदविशेषणेग्रहणवनेनितदंततग्रहणनिषेधात्सत्तुषशब्द
स्यपदत्वेत्यर्थःस्यात्। तथासतिपरमसत्त्वरित्यादौ इनेस्यादिपरस्परानाख्नितमेवपदस्येति सत्तुषइति
वस्थानषष्ठ्यंतंनतच्चालोत्यपरिभाषयास्वस्वांत्यपरां तच्चसांतपदांतस्यस्कविधिसामर्थ्यात्तपरासरमभेरि
नाख्नितो। एतत्रर्थकएवसत्तुषशब्दोयत्पदमितिमारात्प्यानवपदनिप्रकाशः। तत्र सत्तुषशब्दस्यपूर्वशब्द
स्यवस्वस्वांत्यपरत्वात्तानथावपदांतसामस्यसत्वषत्वनसमस्यवस्ःस्यादितिफलितंव्यावृत्तेपदांतसांसतिवासु
सा।

मावंड्य · षष्ठारम्भश्चेति भिक्षोत्यापेक्ष्य न इ इति प्रकाशः । यस्तु मनुष्यापरं विशेषणमिति मन्तुषं तं यत्परं तस्याहः । मनुस्वालीतं
२५ स्यान वग्रहणा वनेति न हं न विधिनिषेधः । प्रत्यक्ष विधि विषयकैर्येन निषेध इति द्विवचनत्वं रेकैकस्य इरद
मु३ त्राभ्यां कृत्वात । एवं स्थिते रहस्यं नु पूर्वाचेनत हं न विधिनेति प्राचामुक्तिरापानन्तर इति । तन्न यह गावताभ्र
ति परिकेन न हंत विधिस्य परेशि वद्भावयोः । नानिषेधः । सामान्य विषयराति सौर देवे नम तात रत्वेना
२८ कृमिति न हं भिर्य यकृत्वा मा साम कैः । द्विवचनत्वे रेकैकस्य दोष्णुपन्यासश्चासितरमसा लानचैवं द्विव
हिंस्व द्विवा समासे कदेशस्य पूर्वस्य विशेषणा । न हंत विधिनेमात्तथा च विप्रजाघितिन प्रधोदिति
वाग्रापारिमापिकृस्या निन्यत्वाद्हि इह निषेधाप्रवृत्तेः । अत एव निषेधस्याविशेषाविषयत्वेपि मे नी ९४
त्वादि [illegible] जा द्विजत्वस्य विधायविपमयायाद्रि महणामुपपन्न विशेषणं येन विधिरित्यस्य प्रयोजनत्वे
नवार्तिककृतोपन्यासा । अत एव वैयात्तस्त्वेकैकस्य देनशीघोष्यस मलीति नत्रे हूरहत्तेन वैतदुपन्यस्तमि स्प
रथ्य२ ति किकाभ्यातोरेः नत्सु तादि इति विशेषणात्तत्साम ध्यात्तु तोनाभिहर निकेचितानन्तर क्लिन्नातियद २५

ख३

र्थवत्तेन ज्ञाप्यते । यथा स्तुमि इं॰ न मितत्वं तत्र यङ्हलोः न संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति शङ्क्यते
न स्तु न स्मि इत्येव स्तु तत्र यङ्हलोर्मनर्थकमिति कथं तत्र स्य ज्ञापकमिति । अत एव स्तु रात्रोय आतीना
सिहिल्क रणोत्तु गाहितोत्वि कल्पणापकमित्तु कि णित्वि कल्मेपी हिल्क णावेय्यथापरिहारणाने
त्रि॰ ४ वनिराक्तते सालोवनीणो भोमणो अकि । रेवाः संनीतत्र यत्न स्मा सिइला द्विसर्जनीयसमपितस्य स्थानि
वत्वाद्यत्वं मा भूत् तान चालि धिः । ते रिति समुदायाश्रयणादिति केचित् तन्मतं । तेरीत्यतो रुत्स नुवृत्ता न ५
त्विधित्वात् । तस्माद्गुणानां तु हस्यार्थं तद्दित्व स्मत्क तस्य दीपोक एवं निष्कर्षो बोध्यः । यदपि यदित्
मो स्य पगो सघोषिति सानेरां नेवानुवृत्त त्य भो रत्पासीनां तयाणां । मलो समयं स्पाद पूर्वस्य रोश्चेति
ख्याख्या यत्ने न स्तु से धिस्यो स्य एवा । युक्तं चैतत् । तास्य न्यु घा विभो रिद्रस्य तु भगो रिदं रघो रद । म । मित्यत्र वा वि
यत्वापत्तेः । भवतीत्यत्र यभोश हा रिपूर्वीश्लां । न वात्र भोशद्वारे नोत्तराणां कत्वा इत्यग्रहणात् । विभाषा भवद्भग
वदधवतामो याव स्येति वार्त्तिकेन निष्पन्नानां भगवदादि प्रकृतिकानां भोशशदादीनाम पिलाश्रणिक

म०३ कत्वाविशेषात्। अनर्थकत्वमप्युभयत्र तुल्यं। तद्विशिष्टानामेवार्थवत्त्वादिति। नवविधित्वे। मोनानुकरणा
२६ त्ववदन्नेभवद्भारिप्रकृतिक्रमो शब्दादीनामसंग्रहात्स्यात्। अन्यथा त्वग्रंथविरोधात्। किंच निपाता
२८ पर नामप्युपगमे तु विधानएव गत्योरप्रतिपत्ते। तत्र तु संबुध्यंतालाहलाणिकत्वात् हिमाशंकाया
स्त्वग्रंथो विरुध्येत। मोनानुकरणत्वे संबुध्यंतानां लाहलाणिकत्वोक्तेरसंगतेः। तदनुकरणानां
निपातानां प्रतिपत्त्युक्तत्वोक्तेरसंगतेः। ओमभगोमघोनि नि मोनानिपाना इति स्वएमुक्तेः। एवं च नि
पातसंबुध्यंतयोर्लाहलाणिकत्वाविशेषाद्ग्रहणे सिद्धे तदर्थं लक्षणाप्रतिपत्तेः परिभाषानाश्रयणम
ति बोधुं। अविचमो रिति लाक्षणिकत्वात् निमाशंकाय परोसाहचर्येणानिपातानां वार्त्तिकोक्ता स्पर ८
नां च यह लोपत्ते पामग्रहणादि सुक्ते तद्विधिविकद्यतेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषया। तिव्या नं: स
प्र समाहितत्वेन शंकाया अनुत्थानात्। नामाहचर्यां प्रपरास्वनिष्फलत्वाच्च। साहचर्येणैव निपाता पम
नां वानवातिकोक्तावध्यवानात्यमो शब्दादीनां ग्रहणोऽप्रतिप्रसंगात्। भवान्नक्तदापादनस्या २६

सबद्धत्वाधन्नेत्थापरपिसांनानिपातादत्रपारायमोमणो इति सूत्रे निर्दिष्टाथा रेराकु तिगणत्वान्नत्र बोध्या
स्तथावविभाषाभाव इति वार्त्तिकेनाप्रयत्ली यं अन्यथा पुल्लिंगेकुवचनमात्रे भो हरे इत्यादि सिद्धावपि
भो हरि हरे भो विहर्द इभोगां गे इत्यादि न सिद्धो रेन च वृत्तिकार हरि इत्यादि मते नो क्तं। भाष्य स्वरस रीत्या २३
तु विभाषेत्यादिवार्त्तिकमारभ्यमेव किंतु निपातो पि भोः शब्दोस्ति तेन द्विवचनादौ स्त्रीनपुंसकयो
श्च नोक्तदोषः। सुकृतरं चैतन्तरा हे भगवन्निति वृद्धे भो इति प्रयोगस्यापी ष्टत्वान्नस्य च वार्त्तिकारंभ एव सि
द्धेः स्युः पाः इत्याऽऽगहे हे भो इत्यपमरीक्षानां तु संबोधनार्थानां निपातानां सह प्रयोगायोगात्। किं च त
त्र भवास्ततो भवानिति क्तवत्र भो इत्याद्यपि वार्त्तिकेस्त्येवासिध्यति इत्तराभ्यो पि दृश्यंत इति सर्वे वि
भक्त्यंतात्त्रतसो भवदादि प्रयोगा एवेष्टत्वात् किं चाभ्रंवितत्वे परात्पाश्या ष्टमिक निघानां आमेवित
मित्यस्य विद्यमानवत्त्वाद्वा वाक्या देरामंत्रितस्येति हिभीवः। स्तुवा भवे वितरन्निपरां गावृज्ञा वष्ठे स्यादिति
स्यति। भगोश्च घो इति निपातनाव पियरिशामा लोको तर्हिलां नाम त्र्या मंत्रितकार्य सिद्धिस्तु वार्त्तिकाय

म.खं. नैवं यत्तु वदंति सकारांतानि वैनान्निपातानानाश्रायणत्वोत्वे भाष्ये प्रत्याख्यानइति तत् तदति रभसादिति। अवेतं
२७ वक्रुं यो मत्वसोरिति सूत्रे हि विभाषेत्यादिवार्त्तिकव्याख्याये भाष्यकार आह संबुद्धावित्युक्तेन द्वे रं
२७ नमिद्ध्यति भोब्राह्मणा इति तथा विभक्तौ लिंगविशिष्टग्रहणानेनीहनप्राप्नोति भोब्राह्मणि नेपदोषः।। अथ
अव्ययमेव भोः शब्दो नेपाभवतः शहन्निः कथमव्ययत्वं विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः।। निपातोव्यय
मित्यव्ययसंज्ञेति।। अत्र कैयटः।। विभक्तिस्वरेति केचिदाहुः भोः शब्दस्याविर्जनस्य भोयद्रूपं रेफांतं तत्प्रति
रूपको निपातः तस्य रेफस्याव्ययत्वे लोपे च भोब्राह्मणा इत्यादि सिध्यति। भवच्छब्दस्यापि भोः शब्दः सिद्ध एवा
त्तिकारं मत्ते नेतराम्पोपिह प्रपंच इति भवदादियोगे विधीयमानास्त्वनसिनादयस्तनो भोस्तत्र भो इत्य
त्रापि भवंति। एवं च भवच्छब्दप्रकृतिको भोः शब्दप्रतिरूपकत्वमेव निपातत्वं आश्रयणीयं भवतेर्विजद
र्थना दित्यप्रत्यये आहुरिति।। नत्र वार्त्तिकार्थि द्वितीयमते भवच्छब्दस्यापीत्यादि संदर्भो हि जिंतानुधाव राम
नक्लेशात्वाद्यप्रत्याख्यानेवार्त्तिके भवच्छब्दः शत्याख्यानइति प्रतीयते अस्मिन्पक्षे एषा भोः शब्दमात्रप्रवृत्ति २७

तुया

थ१ मेवच्छब्दस्य न किं त्वयं स्वेवेति भाष्यार्थः। प्रयोजनाभाव स इह कृतलाघवे न भाष्यस्योक्तार्थत्वो विस्मादि इति भावः।
अत एवं तन्मतोपमर्द्दनाय भाष्य विरोधमनुत्क्वा उक्तमिति तादि प्रयोजनमेवोक्तं पक्षान्तरेण तत्रैषा भोः ब्राह्मणाः इ
त्यादौ भोः शब्दस्य हरिति रित्यादि भाष्यार्थः। पक्षद्वयेऽपि वेदं हि निपदमजयोरपि सिद्धमतो एवं च भवच्छब्द प्रत्याख्या
नात् प्रत्याख्यानपक्षयोर्भाष्यादि सकल ग्रंथसंमतत्वात् कथं भाष्यस्वरसरीत्या वार्तिकमारब्धमिति वेत्तु
वा५ कथं वा देरौंकृति गणात्वात् तेषां निपातानामिति। अयुक्तमिति नोक्तं चेत् यावतां निपातत्वस्य तस्याकृतिगणा
त्वप्रयोजकत्वस्य च भाष्यकैयटाभ्यामनुक्तत्वात्। भो निपातस्य सांतत्वानुक्ते भगोअघोशब्दयोस्तु सं
तं। भाष्यादौ हि भोः शब्दस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वान्निपातत्वमुक्तं विभक्तौ नेतु द्वितीयपक्षे रेफांतनसांतं।
अत एव भोः शब्दस्य विजेनस्य सोयद्रूपरेफांतं तत्प्रतिरूपको निपात इति कैयटः। आद्यपक्ष मुक्तं। हरदत्तेन
च भो भगो अघो सांते निपातत्वमुक्तं न तु सांतत्वं। अपदद्वे निपदमजयोर्वार्तिकप्रत्याख्यानायत्रया
णां तावच्चादेराकृतिगणत्वान्निपातत्वमुक्तं भो भगो अघो पूर्वस्य रोर्यत्वमिति हि निरूह्याख्यानुरोधेन मां

८२

म॰ वि॰
४८
24

ननु चानुमीयते अन्यथा भोशब्दादिपूर्वस्य रोरसिद्धेः वार्त्तिकांगीकारपक्षे पितृन्निघ्नन्नानामेव यत्वा
पत्ते छेति सांतानां त्रयाणां निपातत्वे स्थितेन तदनुरोधेन भाष्यमप्युपलक्षणम् इत्यनेनोक्तं स्मरतयैव योऽयमिति सं
मतं तर्हि तथैव वार्त्तिकं पठेत्तावतैव न पठनीया कथं न भाष्ये योऽपि तावत् अयमर्थो भाष्यस्वारस्याधिकं विरोधी
च न नत्पवना हंते वं केयस्यो कृत्यात्वयो विभक्तिप्रतिरूपकस्य भोरित्यस्य रेफान्तनिपातस्य रेफस्य य
त्वमिति प्रतीतिः स्वारस्याद्भोशब्दादिपूर्वस्य रोरित्यर्थस्य स्वयमेव प्रागयुक्तत्वप्रतिपादनाच्च कथं त्रया
णां सांतानां निपातत्वे युक्तोक्तरेवाहस्तु कार्थनिराकरणावसरे सांतानिपातानुकरणपक्षः स्वयमु
क्तः प्रदिष्टभाष्ये विभक्तिशब्देनोपदिष्टविभक्तेः पुरांस्कृतिकतयातदन्तप्रतिरूपकस्य सांतस्यैव भो
शब्दस्य प्रतीतिरत एव कैयटेन रेफान्तस्य निपातत्वं मतान्तरेणोपन्यस्तं भवने विजहच्छब्देनानुपदिष्टविभ नर३
क्त्यंतप्रतिरूपकस्य भोः शब्दस्या सम्भवी तिवाच्यं भवतेर्विजन्न निधाने मानाभावात्ताशभो इत्येकदेशा राम
नुकरणस्य वा विभक्त्यंतप्रतिरूपकसंभवादिति विभाव्यते तथा विभगो अघो भोशब्दयोर्भोः शब्दस्य ४८

दो४ स्य१

चाह्म तिगणत्वेन वा दित्वे भार्य्यां त्वाराप्यं छमनुल्का घत्पाप्यो नेऽस्य घूतंतं कथमुच्यत इति विभाव्यतो। प
त्वतत्र भोरस्मा छपि वा र्निकेसत्येव सिद्ध्यतीति तत्रप व[illegible]ह सह्ये वेत्सु चितंन रपि केघटा दावेवो क्तंना
पूर्वं हृश्यपर्थत्वम्प्यवं दादीनामपरिगणितत्वेन निपातप्रयोगो पितत्र नत्मित्सादि सिद्ध्या प्रकाशे ह्यवि के४
प३ तंचाप्स्मामेविंत्वमपि नभवत्यं [illegible] पादानप्रयोजनो। निपातभोऽशरस्य स्वयमेव संबोधनार्थत्वोक्तेद्वत
प्रथमा यास्तरर्थकत्वे [illegible]नामेवितत्वसा प्राप्ता ताप्रहृयप्रयोगः परं प्रयोजनमवशिष्यते तदर्थं अन्ये वि
त्वादिना द्वितीयपक्षो त्थापनाय प्रकाशऽक्तंना पूर्वोत्तरविनवाम्नवं। निपातस्योक्तकोशेन संबोध
नार्थत्वेपि भवदर्थत्वस्या विरक्तं शक्यत्वान्निपातानामनेकार्थत्वदर्शनात्। यथाऽस्त्री नितिङं न प्र
स्या३ तिरूपक [illegible] व्यय स्यास्मि मानित्वा दौधा ना र्थत्वेप्यस्मि न्नीत्यादौ तिङ्नार्थत्वमपि दृश्यते। युक्तं
वैतत्। कथमन्यथा भोब्राह्मणा इत्यादावनुपपत्तिनिराकरणाने प्रदोषऽत्यादिनाऽव्ययभोऽशब्दे
नभाष्यकृदुक्तं संगच्छते तेनात्रार्थभेदे मतिशरमात्रान्यथासिद्धा पूर्वपक्षनिराकरणं युज्यते। कथं

दृ।

म॰वि॰
२९
29

वाहेमोऽइतिसहप्रयोगइवभवन्वाहसीत्यर्थेमोऽत्रासाणोनिप्रयोगः प्रयोजनंनोक्तंपरैरपिएवंचभो
मोऽयमप्यभवदर्थत्वंध्रौव्येतेनैवयथोक्तसकलनतृपसिद्धोवार्तिकेभवच्छब्दस्यप्रत्याख्यानेकेचि
च्चाहुनमेवोपा इलयितुंभाष्यादौतुसकारांतानेवैनान्निपातानाख्यायकृत्वोवेप्रत्याख्यानेऽ
निश्चकाशाब्दाद्विरुक्तंनवभागोऽघोऽइत्येनयोर्निपातयोःप्रामाणिकत्वेनयोकृतकारीत्याभगवदृद्य
वदर्थकत्वेनचाशंकानवोदरा। प्रामाणिकत्वेतुभाष्येभवच्छब्दःप्रत्याख्यानोभवन्यासेतुसर्वमि
त्यभिप्रायः अतएवाचेदंवाच्यमित्यादिनाकैयटेनोक्तमपमतमुपोद्वलयितुंभोऽइत्यादीनांभवदा
द्यर्थकत्वाभावबोधनायभोःपश्यत्वयंः संबोधनार्थोऽभिमुख्यद्योतकाऽप्रसत्त्ववचनाऽनिनव
ष्येतितत्रहेभोइत्यादिसहप्रयोगोनस्यादित्यादिप्रकाशग्रंथस्यविनिरिक्तः॥ यत्तुयत्नुवदंनी
त्यादिभाष्येप्रत्याख्यानेऽत्यंतमनुचितमित्यपमतुक्तोपालंभइति लृहृयोराकलनीयम्।सोवि णम
अत्रमोऽहमाजन्मसुहृदानामित्यादिसिद्ध्यर्थंलोपेसत्यपेवपादस्यस्वर्थतेतिसावधानाणांकेचिद्व्याचख्युः २९

स३

तेषां साम्यमात्र रमित्याहो स्तु लोपानायत्ति स्तत्रहि मा अस्मैरति छेदः बहुलग्रहणानुवृत्त्या तदुपपाद
नेतु सोह मा जन्म सुहृनामित्यादौ वतथोपपाद्यतां किमवधारणेनेति ॥ ॥ इति स्वादिसंधिः ॥ ॥
॥ अर्थवत् ॥ अर्थवदिति प्रतिवर्णं वृत्तमित्यादौ प्रातिपदिकसंज्ञानिवृत्तये ॥ नचाधातुरिति प
र्युदासादर्थवत्त्वलाभः असत्वार्थकत्वेनापि पर्युदासोपपत्तेः न चैवमप्रत्यय इति व्यर्थं वृत्तेरि
त्यादौ सप्रत्ययादीनां वारणीयत्वे तस्यादीनां च प्रातिपदिकत्वनिवृत्त्यर्थत्वात् तानि चेषां सति प्रा त्वप·
तिपदिकत्वे किं बाधकमिति वाच्यं आद्ये सति प्रातिपदिकत्वे औत्सर्गिकैकवचनेन तस्यावश्यं प्रत्ये
न लुक् अपि प्रत्ययलक्षणेन सेर्नुक् पदत्वे नषत्वनिषेधस्य द्वितीये चौत्सर्गिकैकवचनश्रव
णापत्तेः लिंगसर्वनामनपुंसकत्वे च सुपः श्रवणापत्तेः । न चैवमप्यप्रत्यय इति पर्युदासादर्थवत्त्व
लाभः तथाप्यसत्वार्थकत्वविशिष्टार्थवत्त्वविशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वप्राप्तेः न च तथाप्यर्थव
त्त्वलाभश्चेयर्थं । पर्युदासार्थकनञ्समभिव्याहारस्तुल्यत्वतिसिद्धसादृश्यबोधस्य सामग्रीसत्त्वेनानि

प.वि.
३८
30

वारणानतानचैनावनाप्रातिपदिकत्वनिमित्तमर्थवत्त्वंतत्त्रिवर्त्यस्यानर्थकस्यधातूपसर्गादासत्वाभा
सत्वार्थकत्वेनैवनिवर्तनात्। नथाप्यवत्यपरत्वतुग्रहायाधातुरित्यनेनार्थवत्त्वमेवसादृश्यंबो
ध्यतामितिचेन्नाऔत्सर्गिकस्यव्याप्यधर्मरूपसादृश्यबोधस्यत्यागायोगात्।कथमन्यथोपधेय
विभक्त्यावद्रथमायामकर्तरिचकारकेसंज्ञायामित्यादौ द्रथमादिपर्युदासेनविभक्त्यादिलघो
विभक्त्यादिग्रहणंनजिवयुक्तन्यायस्यानित्यत्वंज्ञापयेत्।ग्रस्यवत्वादिरूपस्यापिसादृश्यसंभवा स्प ५
ता।
।एवंचधातुपूर्वपर्युदासमात्रेणासत्वार्थकत्वंलभ्यतेतिन्नादौप्रतिवर्तामिवरामादाव
ति विभा प्रातिपदिकत्वेनस्यादित्यर्थवत्यदोपादानंतन्मामर्थ्याद्यनासत्वार्थकत्वलाभः।एतेनधात्वा
दिपर्युदासबलेनयद्यप्यर्थवत्त्वंलभ्यतेतथाप्युत्तरार्थंनूहितिकेषांचिदुक्तिःपरास्ता।यत्तुउपपर्यु प्रप
सेनार्थवत्त्वंगमयतनर्थकस्येजादेर्धातोर्यावादिकनादेश्चप्रत्ययस्यसत्वादितिहारदत्तेनदत्तुमा ३८

यियं श्रमंशे नान्वयधात्वादेरनर्थकत्वेक्रियावाचित्वाभावेन धातुत्वाभावप्रसङ्गार्थिकानां प्रकृ
त्यर्थेनार्थवत्त्वमिद्धान्तभंगप्रसंगापत्तेरिदमयुक्तमिति दूषणान्तरेणाह स्वार्थप्रकृत्वेनेनचन्नाद्यतेके
नधर्मेणसाहृश्यमिति हुरदृशादिग्रंथेनासत्त्वार्थकत्वरूपेण साहृश्यप्रस्या इतितात्पर्यकेणोते
रेवनिराकृतमित्यनादेयमिति। पदस्य प्रत्ययइति प्रत्ययान्तपर्युदासो न प्रत्ययपर्युदासोपि। तस्मा
पिव्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वादिति हुरदृशाघञ्जो प्रत्ययग्रहणेयस्मात्स विहितस्तदादेस्त
दं तस्य ग्रहणात्केवलस्यचातथात्वादिति केषांचिद्दूषणं तत्रवित्रासात्पदाधोरित्यत्रसाति
ग्रहणात् प्रत्ययग्रहणे उत्पादेस्तद्ग्रहणं हि भिन्नं तन्निवर्त्तनविषयतायाः प्रकृते कल्पनादिति दिक्। इदं
त्ववधेयं। अन्नःकृकमीत्यत्रकेतयग्रहणेनन्तापि तेजगणाद्यनुत्पत्तिप्रत्तेक्तित्यादीनामनेन प्राति
पदिकसंज्ञाविधीयते। मृत्युमानित्पन्नेपिडित्यादीनां कृदन्तत्वात्कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यनेन प्राति
पदिकसंज्ञासिद्धावपि बहुपटवइत्यादौ प्रातिपदिकसंज्ञार्थमिदंसूत्रमावश्यकं न वकृत्त इति

समव° ३१
31

न्यत्रतद्धितग्रहणं न हि शिष्टपरमितिचेन्न हितेत्पनेने वाचापि संज्ञासिद्धौ किमनेन सूत्रेणेति वाच्यं ।
तथा चिवद्धत्तणोपचनकीत्पादावतिप्रसङ्गः ॥ किं चास्मिन्सूत्रे कृच्छास्त्रस्थसमासग्रहणं विध्य
र्थं स्यात्तथा च मूलकेनोपदंशमित्यत्र कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति परिभाषया कृदंतत्वात्स
नापत्तिः ॥ न तिलस्मिन्सूत्रे तत्रस्थसमासग्रहणस्य नियामकत्वेनोदाहृतनवाक्यव्याहृतिरित्याद्या
रमिहं एवं च पसह्येप्पस्यस्थस्यावशपकत्वेनेदंसूत्रमुणादीनामप्युत्पत्तिपक्षेत्तापकमितिकेचि
द्विदुक्तो रणसाहितिधेयं ॥ कृत्तद्धितायत्रसमासग्रहणं नियमार्थं यत्र संघाते पूर्वो भागः पदमुत्तरश्च प्र नियमार्थं
त्ययो न तस्य चेत्समासस्यैवेति तेन वक्ष्यत्वि शिष्टस्य जन्मवानित्यादेः प्रातिपदिकत्वं सिध्यतीति ॥ तेन ।
अरामियानित्यादेः समुदायस्य नियमेन प्रातिपदिकत्वाभावान्न ॥ तत्र पूर्वभागस्य पदत्वेप्युत्तरस्य
प्रत्ययत्वाद्विति ॥ यत्र संघाते पूर्वो भागः पदमुत्तरश्च तद्धितः प्रत्ययो नेति तु वक्तुमुचितं । वक्ष्यतत्व राम
यत्र तदर्थयोरननुगमात्स्वराननुगमस्य चाकिंचित्करत्वाच्च दैनुगमे पिनस्रुतिरिति धेयं ॥ प्रातिपदिका ३१
न

ता। एतदधिकारफलं सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्रानुदात्तादेशे त्यज्ञा। नतिघ्नस्मिन्नधिकारेनुदात्तादेरितिज्ञाप्यातिपदिकं
र्थंनोदा १

विशेषणानां न स्वकृतिर्ज्ञेन्त्यं वंनात्प्रत्यय इति विधिर्वा क्वाप्तं सर्वप्रकृतिकार्मे र्वस्येति ष ष्ठ्यंतादर्जसि द्विः। अत्र या
त्यनुदात्तादेरिति सुवर्णं न विशेषणं स्याद्धिनि सर्वस्य ह्युपी त्या घ्रदात्तात सर्वशद्वात्म्ब ष्टंनात्जन्न स्यादि
त्याकरणं यत्त्वं नरंगा नाद्विविधीन बहिरंगो लुग्बाधत इत्याघ्रदात्ताद्यहन्तावेत इधिकाराभावे यो सि ज३
द्धिरितिानत्रासर्वस्लो मइत्यत्र लुगा घ्रदात्तयोः समा विशात्तविरोधा ह्युगाघ्रदात्तस्याबाधात्तान चावि
तिधेप्पाघ्रदात्तेनन्नुकः प्रतीलणारञ्जः एवंमनुदात्तादित्वे स्तवंतमात्सतमे वेति वा स्त्रां समर्थानां प्रथमा
द्वेतिसमर्थग्रहणस्याकृतव्यूहपरिभाषाज्ञापकत्वोपवर्णनेनाविरोधे लुकः प्रतीत्याभावोनुयपनात्
सौत्थितिरित्यत्र कृतसवर्णदीर्घास्त्रिनस्यात्तानन्तसगत्यि नेत्यकृतसवर्णदीर्घादित्ये वुमर्थं हि परिनि
ष्ठितपरसमर्थपदं तत्रांतरंगत्वादेव सवर्णदीर्घेन्याय ‥ सिद्धे किं तदर्थेन समर्थग्रहणेनेत्यकृतव्यू
हपरिभाषा तत्तत्सावयति। अविरोधेपि लुकः प्रतीत्याभावोनुदीर्घोणानीं जनि मिश्रघातिपदिकन्त्व
निपितस्यलुकः प्रतीत्यणात्सगत्यि नेत्यवक्ष्यायामि ‥ सातुत्थितिरिति स्यादित्यंतरंगानपीति पारि
ग्नि

सर्वत्तोम इत्यादौ।

नलुकः प्रतीन्ध्यायां बहुव्रीहिकाले सर्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वाद्बहुव्रीहिस्वरेणात्स्येन प्रकृतिभावः स्यान्नत्वाद्युदात्त २

म·खे· भाषाबाधनेनसमर्थपरसार्थक्येऽकृतव्यूहपरिभाषाज्ञापकायोगादिति। किंच बहुव्रीहौ प्रकृ
३२ त्या पूर्वपदमित्यनेन बहुव्रीहिकाले पूर्वपदस्वरस्य प्रकृतिभावमात्रं विधीयते तथा चाकृतार्थत्वे
३२ ति। पद्य पिद्याति पदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणात् किं स्याद्व्यवधानेन तथाप्युत्तरपदस्यादि
त्वात्परत्वान्तरंगाद्यकृतः प्राक्स्याप्यौपदेशिकत्वं ततो नेनलोपे हिताप्रशब्दयोर्वर्णादिति ओपनकारयो
विकल्पे नोत्तीर्णामात्रस्थानइतीत्व विकल्पेन बजोहि निवृत्तौ हितिका आर्युकाश्रावि केति सिद्धि
ति। एतत्सुबन्तानां हितोत्पत्तिरिति सिद्धे नास्तुप थशांगत्त्वगत्वाद्बिप्रत्ययपर इति न्यायात् सिद्धे च प्राप्तौ
प्राक् प्रवृत्तिरिति। तत्र सुबन्तानां हितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तो हि न्यायमूलकः। तथाहि सुबर्थसंख्याकारि
संबंधस्तद्धितार्थसंबंधापेक्षया अंतरंग इति गम्यसंबंधरूपसुबर्थसंबंधापेक्षया तथात्वात् तथा सुबपेक्षया
त्री प्रत्ययस्य प्रवृत्तिर्हि नापेक्षया द्रुपोषुत्पत्तिः प्रागेव इति न्यायोयं सर्वनामसंज्ञत्वार्थिके बिति प्रातिपदि एम
कादेव सुबपेक्षया परत्वादंतरंगत्वाच्च न उत्पत्तौ बाधकाभावात्। इदं सर्वं भाष्यकारा तदुक्तभाष्ये स्पष्टं ३२

मभिधायशब्दस्य। माहसमवेतं। समवेतस्य च वचने लिंगसंख्यो विभक्तिं च। अभिधायतानाद्विशेषानपि
समानाधिकरणस्य आत्मानं। प्रियपुत्रसनादिषु न तः प्रवर्तनेऽसौ विपर्ययं तइति। अनएव नरवादेः स्त्रीव
त्पयापेक्ष्यावहिरंगत्वमुक्तं। कथं कानि केतुपहि भाष्य प्रथमस्यात्पंतस्या। थिकात्कनः स्त्रीप्रत्ययांत
रंगत्वेनासौत्यभिप्रायः। केय्यटेन वर्णितं। हास्त्रौ वपिति। न चैवं वऋगोभिकेत्यादो कपः प्रागुणि हस्त
तो ङीष्पादिति वाच्यं। समासात्प्रागलौकिकवाक्य एवौ त्र पदावयवस्य समासांतस्य वस्तेनानं।
स च विभक्तेः पुरस्तादिति पक्षः कैश्चिदुपन्यस्तः स बहुधर्मिकेत्यादावापः स्त्रुपः परत्वं स्यादिति क्रित्वात्सर्व
स्यानन्त्याभावापत्तेः रूपे रूपः। नस्मर्यास्तात्पक्षएव युक्तः इति दिक्। स्तुपः। स्तुपसीत्तिरीति पदान्ये के कश
एकवचनादि संज्ञानिष्ठुरित्याचार्याः। पन्वन्नतान्ये कवचनेत्यादि सिं पूर्णं स्वन्न मनुवर्तनइति। न त्रतानी
त्यनुवृत्तौ प्रयोजनं विंत्यं। पदश्चैके कशइत्यसुकं शसेववीप्सायाऽकृत्वेन द्विर्वचनायोगातायेननता
प्राप्तिन्या येन द्विर्वचनापवादः शातितिसिद्धांतादिति। नदर्पिता एकाकपिलाम के कशः सह स्वहन्ती

म॰वे॰ ३३ 33

यत्त्वे इत्त्वेतिभाष्यात्तशासंतनस्य इत्येकमित्यर्थकत्वेन केचट्टेन व्याख्यानाद्य स्वार्थिकस्यापि शसोनाप
नात्।। एतेन सर्वस्य इङ्कृत्सत्रे केकशोद्दतीतिभाष्यं कस्यप्रयोगाद्दान्येके तिसुरकारानि ईशाद्यो भयं
साध्विति प्रकाशो व्याख्यातः।। निरस्तश्चोदाहृतभाष्यस्यान्यविषयत्वाद्दित्याहुर्जरखः।। तन्न् अहेकेक
शोद्दातीतिभाष्ये केचित्सहारम्यार्थोघ्येकशशोत्मितिनस्य वीप्सायां द्विर्वचने बह्वल्यार्थादिति शसित्य
स्यान्यपनत्वेन व्याकुर्वतः केयटस्य तत्राग्रे वमेव व्याख्यानमुभिप्रेतमितिलक्षितत्वात्।। अन्यत्राव सर
केतथा व्याख्याने क्लिष्टव्याख्यानस्यानुयोग्यत्वात्।माधवादीनामत्रैवाप्यनुकूलत्वाद्येति।। सरूपाणाम्
रामरामश्चो इति छित इति प्रक्रियाको सुद्यात्रैवयव वत्समुदायस्य मिलितेनार्थवित्त्वेन शानिपदिक
त्वादेका द्विर्वचनन्यायेन समुदायाद्विभक्तिरितिन त्रिमिन्न एकशेष इतिभाष्यः।। यत्त्वमिन्यन्नेमात्मा
नाराविन्त्यत्रैकशेषस्यादितित्तत्र एकविभक्तावित्यस्या हृत्याससाहृत्यो विशेषणात्।। तत्रं नचैवमपि एम
तृतीयादावेकविभक्तौ सारूप्याद्दोषतादवस्थ्य।। प्रत्यासत्त्यार्थैकत्र्य इतोनचेकशेषानिमित्तं ३३

न्याय

सारूप्यविशेषणयोर्विभक्त्योरेकत्वप्रतीतेः तथा च यस्यां विभक्तौ सरूपाणि तस्यामेकशेषः प्रत्यर्थत्वा
मात्प्रथमादिद्विवचनादाव सारूप्यान्न तत्रैकदेशेन [?]कविभक्ताविति सारूप्यविशेषणमेवास्तु
नरत्वादेवकारस्मात् पक्षे एकविभक्तौ यानि सरूपाणि पदेवेति व्याख्यानेन तृतीयादौ सारूप्ये विनैक
पा लक्षणयोरिति प्रसंग इति किमाद्यैकशेषाविशेषणत्वेनेति चेतना प्रातिपदिकानामेकशेषमा
त्रमात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वादिति वार्त्तिके विभक्त्ये नानामर्थे एकशेषेऽयं दोषः कुतो न स्यात् ॥ मातृपा
मित्यादौ विभक्त्ये नानामपि सा[?]रूप्यादित्याशंक्य विभक्त्यन्तानां सरूपाणां भवितव्यमेवैकशेषेणेति शा
तिपदिकानामेवैकशे[?]षे दोषो भवतीत्युक्तमनेन भाष्यकृतात्मामादौ ह्यर्थीकृतस्योक्रमातृ[?]योरेकशेषस्य
त्वव्याख्यानेऽसिद्धेः प्रथमादिद्विवचनादौ वैरूप्ये तौ वक्ताए र्थाभावात् ॥ न च मातृमितिरिणादौ बुद्धमातृशब्द
योरेकशेष[?]स्वीकारेऽनुपयोगादिप्रतिषेधः ॥ तेरिणुक्ते स्यार्थस्य नाभिरित्युक्ते पुमर्थस्यानवगमादिति
वाच्यौ ॥ शिष्टसमानलिंगस्यानुप्रयोगस्य तु मशब्दार्थावगमकत्वस्वीकारात् ताकथमन्यथा ब्राह्मणगार्ग्य

मखं ३५ 34 ब्राह्मणीवद्ब्राह्मणोनाविन्यत्रब्राह्मणपांशुक्लंचशुक्लाचशुक्लश्चशुक्लानितानित्यत्रस्त्रीपुंसयोरवगामइत्यस्य
उक्तमेवव्याख्यानमाह ब्राह्मणीयायद्ब्राह्मणयविशेषणत्वेमिश्राणांसमहोमेत्यमितिनास्तिद्वित्वात्तथाहिमि
त्वाद्यामअइतिखिन्नेतगोनवीतिलुकित्कृतेविभक्तिपरत्वाभावादेकशेषोनस्यात्तलुकानुप्रत्य
यलक्षणाभावात्ताकिंचात्मविन्यादौपरत्वान्नित्यत्वाच्चद्वावेकादेशेकृतेविभक्तिपरत्वाभावेनेकशे
षोनस्यादिममयनआश्रयणीनांतादिवद्भावाभावाद्धिति तातद्विन। अनेकबोधकादेकस्मादित्याशंक्या
द्विमन्त्वंतादर्शामेत्रमितिसिद्धे। एकस्मादनेकबोधेकिमेकशेषेतोतिचेत्। एकेनैवानेकेबोधनीया
इतिनियमाभावादेकेकाभिप्रायेणाघटोघटश्चघटश्चेतित्रयोगवदनेकबोधनायघटघटाविति द्वाभ्यामादेशश्चा
पत्तौस्तन्निवृत्तिः। नचैवमप्येकशेषविषयादनेकस्माद्द्विमत्त्वापत्तिरिष्टप्रयोगापत्तौ अनभिधानाद्भ्यस्वि
कल्पायनैतद्विषये ग्रामाद्यनुत्पत्तेः स्वीकारात्। अनभिधानेचोक्तानन्यगतेरेवबीजत्वात्। एकादेशस्यापवा राम
दात्मितिनिष्ठा। निवृत्त्वेनविभक्तिपरत्वात्मातिपदिकानांकिंचेत्यादिदोषस्यासंभवात्। एकशेषोहीन ३५

रनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं तत्रावस्थानस्य सिद्धत्वादितरनिवृत्तेर्विधेयत्वादेकशेषविधेः पूर्वविधिनानन्
कथ्यितत्त्वद्दीपद्दर्वः यत्तु यदविद्यावरसुरित्यादिनाव्यक्तिपक्षेयावद्यक्तिनत्वबहुवद्योगेप्राप्ते एकस्यप्र
योगोयथास्यादितिसूत्रं व्याख्यातिपक्षेत्वेकेनैवाकृत्या विनाभूतानेकव्यक्तिलाभादनर्थक्यमितिप्र
काशेकरेशमनूद्यव्यक्तिपक्षेपिनब्राह्मणौ हन्यादित्यत्रब्राह्मणाशब्देनैकेनाप्यनेकस्यतंत्रेणाभिधानसंभवर
त्वादन्यथानुपपत्तिपक्षेपिवासेनसम्पर्कलमयोरित्यादिनानार्थानुरोधेनानिर्वाहादित्युक्तं तदप्यनल्प
माधानायप्रदर्शनशिष्टंमाष्यादितोवर्गांतव्यमित्युत्तरप्रकाशयथेनसमाहितमितिभाष्या लौकिके घा६
सालोइनीयौयत्रापामरामश्रोइतिछिनडत्पलौकिकमेतत्संक्रियावाक्यमूत्यतेनतुलौकिकमलौकिके
चविमर्कोपकारेशादिनप्रवर्ततेनप्रयुक्तानामेवाबाध्योनादितिप्रकाशोक्तेप्रयुक्तानेवमव्याप्तोत्तमलौ
किकमुत्सेनतेशास्त्रीयकार्यंतुपूर्वमनलौकिकएवप्रवर्ततइतिहषष्णातरणलौकिकशब्दस्यकथंचि
देकशेषार्थबोधकात्माधुशब्दार्थकस्यतात्पर्यानालोचनेनात्रतएवहस्तचेष्टादिस्थानीयइत्यलौकिक

सु ४

म.वं. वाक्यविशेषणांशकाशङ्कमितिस्फिका। अतोमिमाः। एसेवतउनकृतः। वृद्धलेछंदसीत्यत्रान्यनोपिमवति
३५ नघेशितिकाशिकोदाहरणमेषं विनानुपपत्तेः। परूपनिवृत्तिस्त्वेषं विनाप्येकाशोच्चारणासामर्थ्याद्वि
35 द्वाग्रन्यथाऽनेकाजत्वात्सर्वादेशमिममाहुः परस्पेत्याद्यादेशमन्तं वा विदध्यात्। निज्जेरसेरित्यादावेका २२
ल्श्रवणमेसः फलमितिप्राचोक्तयः। द्वित्वे कृतेऽमन्तानरात्स्याणाइत्यवधेयं। बहुवचने स्येतात्रश्रम
लिकिं। हलामितिनिवृत्तिस्तत्रहरदत्तः। ग्रीनामिमादेशावकाशनामिदीर्घं बाधित्वेदमेलमकारान्तेषु फ़४
स्यादितिभावः। तथापीदं तादिषु सावकाशं तुडुकारान्तेषु परत्वाच्चित्परत्वाद्येत्वेन बाध्येतेतिनामी
तिधातिस्रिचतुर्णां भातथाप्युतो वृद्धिलुकि हलीत्यनो इलीत्यनुवृत्तौ मन्नत्रहणामनर्थकमितिप्रश्नहे
त्वाशयः अतएव हलादौ स्यादिनवस्तुदाल्हेनानथाचनुटविनेत्वापत्तेरनुचितमतिनामीतिप्राप्तिरि
तिकृत्स्नाशयानुसारेणहरदत्तग्रंथोसंगमनीयः। तत्रयदिहलीत्यनुवृत्तौ नुडिवसतिसन्निपातपरिभा एष
षवर्त्वनेत्वामितिकिंभूलग्रहणोनेतिविभाष्यनेनसार्थकम्ग्रहणीविसपयोजननितिध्येयं। नामिरामाणा ३५
पै१
फ़१

मित्यादौ सुपि चेति दीर्घः स्तनि पातनपरिभाषया न भवति भवति चायमारंभसामर्थ्याद् इति केचित्।
तन्न। वृत्तीनामित्यत्र परत्वान्नामीत्यस्य प्रवृत्तौ तेन तु हि सन्निपातपरिभाषया विघातेनामीति दीर्घस्यारं
भसामर्थ्याभावान्नानेकमुदाहरणं योगारंभश्च यो न यतनीति हि नावश्यमूलकं प्रकृते च नामीत्यतो न
घोः शकारस्याभावात् तां नद्यामीत्येव वा धेनुहृष्टपादानं कृत्वाश्रये तु हि सति दीर्घो यथा स्यादिष्टः पूर्वं २४
मा भूदिति नित्यकृते नामित्यत्रैव दीर्घस्य त्वनुपपत्तमिति रामाणामित्यादावप्यनेन नुडुपादानसा
मर्थ्याद्दीर्घः पूर्वस्यैव इति सन्निपातपरिभाषायाः प्रकृते प्रवृत्तिः। नद्यामीति कृते नित्यत्वाद्दीर्घे सति रा
माणामि[illegible]त्यादौ कृत्वाश्र[illegible]यी नुडागमश्च नैतन्न णत्वेति हृणो चन हृणामित्यत्र कृत्वाश्रयत्व
तः सावकाशत्वेन भूतपूर्वत्वाश्रयणं योगादिति कथं तु हि सत्ये वदीर्घ इत्येतेन तदर्थत्वं नुडुपादान
स्येति वाच्यं नद्याप इत्येव सिद्धे कृत्स्नग्रहणेन भूतपूर्वत्वाश्रयणस्य ज्ञापकत्वात् तानि हृणामित्यत्र
त्रेत्रिपि तु कृत्स्नावनस्यणामित्यत्र प्रवृत्तप्रवृत्ते तिनुटः सिद्धत्वाद् इति चेत्तन्न। एवं सति रामाणामित्यादौ

म·खे· नुडुपादानप्रयोजनस्या [illegible] मीत्येव सिद्धत्वान्नुडुपादानवैयर्थ्येन सन्निपातपरि
३६ भाषाप्रवृत्तेरेवाभावात्॥ नच प्रियचतस्रणामित्यत्र परत्वात्तृज्वद्भावे स्थिते नुटो गौणत्वादभावान्नुडर्थं ह्रस्व
36 ग्रहणमिति भूतपूर्वत्वाश्रयणे मानाभावादुक्तरीत्या नुडुपादानमावश्यकमिति वाच्यं। एवं सति नु
डुपादानस्य सन्निपातपरिभाषाविषये दीर्घप्रवर्तकत्वासमर्थनात्॥ नोपधाया इत्यत्र नुट्कृतनयेनामीत्य
स्यावश्यकत्वाच्च। न हि तत्रामीत्यनुवृत्त्या सिद्धिः चर्मणामित्यादावतिव्याप्तेरिति। तस्मात्सन्निपातपरि
भाषाऽनित्यत्वाश्रयणे समाने उदात्तनस्य पिबेत्यत्रैव दीर्घसिद्धौ रामशब्दे नामीत्युपन्यासः प्रामा
दिक इति प्रकाशोक्तं साध्वेव। न तिसृचतसृ इति निषेधबलादिह सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्तत इति च व
क्तुमुचितमिति दिक्। आदेशः॥ अत्रादेशरूपः सकारो गृह्यते न त्वादेशावयवः। शासिवसिघसीनां चेति ह्र
स्वे घसिग्रहणाज्ज्ञापकात्॥ अन्यथा नत्वेणकोरित्यनुवृत्त्याद्यसेर्नत्वन्तुरित्यादावददादेशघसेरेवोदाह राम
णात्वेन चादेशावयवत्वेन पूर्वं ह्रस्वेणो वषत्वसिद्धेर्घसिग्रहणमनर्थकं स्यादित्याकरः॥ अत्रेदं तत्त्वं अत्र वा ३६

वी वय३

देशाधस्तेरेवेति हृदनाः घ्यादिपरितस्यपक्षत्वेनरस्यापिसंभवात्तदर्थेचघासिप्रहरांस्यादितिकथं
ना एकमितिवद्यवितथापि लिङ्यात्मनेपदस्यापि नित्यदोषप्रसक्तिविधानात्प्रकृत्यंतरस्येनसर्वत्रप्रयो
गे इतिनायतेऽन्यथाधातुद्वयेनलिङ्ग्रा दजद्यासेत्यादिरूपसिद्धौलिङ्यात्मनेपदस्यापि नित्यतदर्थक
स्यादितिप्रकृत्यंतरस्यषत्वविषयेऽप्रयोगाददादेशस्यैवद्यस्तेर्यहणमिति। ननुप्रकृत्यंतरस्यकविद
प्रयोगोज्ञाप्यतेनतुसर्वत्रप्रकृत्यंतरोपदेशवैयर्थ्यापातात्तथाचकथंषत्वविषयेसर्वत्रनस्याप्र
योगइतिचेत्॥ ज्ञापकोपदेशाभ्यांक्वाचित्कौप्रयोगाप्रयोगौप्राप्तौनत्वेकप्रयोगःक्वचित्तत्रनिया
मकाकोज्ञायतेनहित्वादिकंतुज्ञाप्रयोगेनियामकंकल्प्यतेतथाचषत्वविषयेमानाभा
नो वा स्याप्रयोगात्तथानुवैवमपिप्रकृत्यंतरस्यानुदात्तोपदेशयो द्वताशावाद्धातुकेप्रयोगक
ल्पनाप्रसक्तिहिवेत्यादौषत्वविषयेपिप्रयोगात्तदर्थंघासि प्रहणंकथंज्ञापकमितिवाच्यं। लिङ्य
त्मनेपदस्यापिमितिहिलिङ्मात्रेप्रकृत्यंतरस्याप्रयोगेनज्ञापयतिवैयर्थ्यादितिलिङितदतिरिक्तेचप्रक

ना

प्र·खं· ३१ 37 विज्ञानन्तु कश्चिद्देवाश्योगं तथा सति लिटि प्रयोगसंभवि योलिड्यन्यतरस्यामिति सूत्रस्य वैयर्थ्यानुदात्ता
दुःकृत्तापनासंभवात् एवं चासंजातविरोधित्वाल्लिङ्सामान्ये प्रयोगस्य तापितत्वाल्लिङ्विवेत्पादौ न
तत्प्रयोगः। अनुदात्तोपदेशपाठस्तु कृतार्थ्यातो नन्वयोगे सुपपन्नो लिटि वमयोर्न तत्प्रयोगं कल्पयति
न कृत्याण्यविरोधात्। अकृत्तापकेनोपदेशेन वचनाचित्क प्रयोगाश्प्रयोगप्राप्तौ नियमाकांक्षायामन
नुदात्तोपदेशपाठो वनाद्यर्थ इधातुकेश्प्रयोगमनुमापयति न च लिट्सामान्ये प्रयोगस्य प्राक्कल्पनात्त
द्विरोधाल्लिङिति रिक्तवचनादाविति कल्पने कृत्ताप्यानुपपत्तिर्नो चेन्नियामकाकांक्षाभावादनुदात्तो
पदेशपाठादेतत्कृ [illegible] नियामकत्वाभावादिति अत्र
त्रसस्य सोष्मणो घोषस्य नाहशाए वबदु तिप्रकाशः। नत्र सोष्मणा इत्यस्य सोष्मत्वात्प्रथस्य सोष्मणे इत्य
र्थः। नतु वर्गे वर्गे चप्रथमावघोषो युग्मौ सोष्माणः विवृतिप्रातिशाख्ये ऽकस्य सोष्मणः। अनेन विष्ठ राम
नसूष्मणां स्वराणां चेति वचनोक्तं विष्ठं नन्वे सूत्र नेतावन्मात्रं चकमकार प्रतिपसक्रमितितद्या ह न ३१

वेऽस्य घोषस्येति भाष्यं। एतेनैतत्कारे ऽप्रतिषिद्धसंगादिदं सूत्रमिति केषांचिदुक्तिः परास्ता। आमि सर्वनाम्नः। प
त्यवर्णान्तात्सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुट् स्यात्॥ तत्रान्ते षामित्यादावव्याप्तिः। अत एव ह्रस्वान्नुडिति सूत्रे ह्रस्वा
न्तो विहितमित्यर्थे याकेत्यादावव्याप्तिर्भयतो दाहृता। न च पास्येत्यर्थे दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रातिप्रस
क्तिः। इदं ह्येवेति निषेधः समुदायस्य नत्ववयवानामित्याभः सर्वनामसूर्वशब्दात्परत्वादिति सर्वनाम्नो विहितस्या
वर्णान्तात्परस्येति व्याख्यानान्नात्रातिप्रसक्तिर्न वाऽप्रसक्तिरिति वाच्यं तथा सत्यादित्यनुवृत्तस्य सर्वनाम्नोऽपरि
शेषणत्वाभावेनावर्णान्तादिति पाठस्यापार्थकत्वात्। अंगविशेषणत्वाभिप्रायेण तथा व्याख्याने वै
न विशेषणत्वे प्रयोजनाभावात्। किंच। इदं ह्येवेति निषेधो नावयवानामिति कृतः प्रयोजनाभावादिति चे
तान। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यादौ तदन्तविधिनांगाधिकारेतस्य च तदन्तात्परस्य चेति वा प्राप्तस्य सुडादि
निवृत्तेरेव प्रयोजनत्वात्। तान्यपरमसर्वेत्यादौ चलाहि सिध्यर्थे सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरावश्यकत्वा
इत्यौदाहरणे समुदायस्य सर्वनामत्वात्सुडादिर्न वारिमिति इदं ह्यस्य संज्ञानिषेधावश्यकत्वे नावयवानां

नत्रिषेधोवाक्यभेदापत्तेरितिवाच्यंत्रलादिविधौप्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेःसर्वनाम्नांतद्विशेषणेनवे
नविधिनैवत्रलादेःसिद्धेःसर्वनामसंज्ञायांतदन्तविधानावश्यकत्वात्ताविशेषणत्वविशेष्यभावेकाम
चारेणोपस्थितिर्द्वौसमासप्रत्ययविधौप्रतिषेधइतिलक्ष्यवशाद्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनान्वयःकः।
अतएवोक्तंमहोमहत्तमपमहइतिसूत्रेगतार्थपदान्निमेनपूर्वपरेनोजःप्रभृतीनांविशेषणमननैशन
मोक्षतमित्यत्रतमोनस्यपूर्वपदत्वेपिनमसःपूर्वपदत्वाभावात्टनीयायाश्चतुर्ष्विइतिहारस्तेनोक्तंएतत्ए
वमर्वीतिसूत्रेगपसर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानमुपक्रम्यभाष्येप्यत्रांगाधिकारेपदुच्यतेइतिप्रघट्टके
नसर्वनाम्नःस्मायित्यादेःसर्वनामार्थगतसंख्याकारकाद्यभिधायिनोङेःस्मायित्यादिकमर्थमतीक्ष
त्यपरमसर्वस्मायित्यादिसिद्धहेतोःतिसर्वायेत्यादावतिप्रसंगवारणोचक्रतंतद्धिसर्वनामसंज्ञायांतदंत
विधौसतिनघटतेउपसर्जनप्रतिषेधाभावेऽतिसर्वशब्दस्यसर्वार्थेनत्वेनसर्वनामत्वानुषंगेनदर्थ
गतसंख्याभिधायकत्वादतिसर्वायेत्यादावतिप्रसंगानुद्धारादितिनापत्तसर्वादयःपंचविंशतिरितीक
तिपू१

व१

मुपादाय पंचविंशाद्येति द्वंद्वः पंचाधिकात्रिंशदिति तु रूपो वा यस्त्वयत्याहाराए एकचत्वारिंशदिति प्रावी
ये थं [illegible]म्याचत्वारिंशत् । एकं नायं मध्यमपदलोपीत तु रूपस्तथासति । तन्मबहुवचनं हद्वे धकहाि
बुप्रत्येति विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात् तस्मात्समाहारद्वंद्व एवायाए एकविंशति रि
त्यादौ तु नपुंसकत्वेन भवति लोका अयत्वाल्लिंगस्येति । न च त्रिंशत्समासमभेदेन स्वरभेदस्पष्टाप
त्तेरिति ॥ तत्र नायं मध्यमपदलोपी न तु रूपस्तत्पुरुषोपानमः । तेषां व्याख्याने हि द्वंद्व द्वंद्वषणाणा पूर्व
कमध्यमपदलोपिसमासवारि मतमनुद्यत द्वंद्वषणाय राजन्यस्य त्यादिना विधीयमानाः पूर्वपदप्रकृ
तिस्वरो न स्यादित्युक्ता तस्मात्समाहारद्वंद्व एवायमित्युक्तं तस्य च पूर्वपदप्रकृतिद्वंद्व द्वंद्वषणाभावे
तात्पर्येन तु मध्यमपदलोपितत्पुरुषाभावे न तथा समये वनस्मादिति हेतुसंगतिः ॥ एवकारोऽत्र चेतरेत
रयोगव्यवच्छेदः । अनएव पूर्वपदस्य सुझावितेतरेतरयोगद्वंद्वषणां द्विवचनापादनरूपमपदं [illegible] समाहा
रद्वंद्वषणामेकविंशतिरित्यादौ न पुंसकत्वापत्तिरूपमेव परिहतं नो का अयत्वाल्लिंगस्येतीति नोक्त

रि

मरवं. दोषः किंचा माष्मादिपर्यालोचनया समाहार द्वंद्व एवायं तन मध्यम पदलोपी समास इति लक्ष्यते । न
३९ था हि । चार्थे द्वंद्व इति सूत्र शेषे एकादीनां दशादिभि द्वंद्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचन प्रसंगात् । त्रि द्वंद्व
39 धिकां तान संख्या संख्ये याः समासानादि करणाधिकारे ऽधिक लोपश्चेति वार्तिक कृतोक्तं स्वरेण न
सिध्यतीति द्वंद्व षणामुत्का ऽर्थ्य ताहि द्वंद्व इत्यादिना समाहार द्वंद्वं स्वीकृत्यतं द्वंद्व षण्णां नवानां समकायात् नेति
ग म शिष्यमिति माष्यकारः । परिजिहार द्वंद्व स्त्रोपि द्वंद्व द्वंद्वषण्णां पूर्वकं मध्यमपदलोपि समास मा ६४
स्वरासिध्या द्वंद्वषपि त्वात समा द्वंद्व एवायमिति सावधारणा मभिदधौ बहुव्रीहौ संख्येय इति सू शङ्को
त्रे संख्यायामस्तु ह्णष स्योपसंख्यानेति त्रिंशाद्यर्थ मन्यत्राधिक लोपाहिति वार्तिक व्याख्याने एका
धिका विंशतिरेक विंशतिरिति माष्यं तु वार्तिक कृदभिमत मध्यम पदलोपि समास माभिप्रायेण ।
एवं च यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यपाङ्ग्रा भाष्यकारामिमतः समाहार द्वंद्व एव साधुरिति सुधीभिर्भाव्यं राम
। गर्भ शब्दस्य सर्वो दिषु पाठो गेऽस्य न र्थक्यं प्रयोजनाभावादित्याकरः । केचित्तु कज्जर्थं गर्भ शब्दस्य पाठः ३९

न च कश्चन्यये नेष्टसिद्धिः । उभयतन उभयत्रेत्याद्यविवाय ख संयोगान्त दुःकस्तु भयो न्यत्रेति । अन्यत्राद्वि
वचनपरत्वाभावादित्याहुः । अत्रेदमवधेयं । उभयोन्यत्रेति नाविधिः किं तूभादुदात्तो नित्यमित्यत्रोभशब्दा
द्वित्वविषये नित्यमयच् स्वार्थे इत्यर्थको नित्यमिति योगो विभज्यते न त्विदंस्यानुवादः । न था वाक्य
नाप न्वं [illegible] व घयप्र[illegible] द्वर्वा । न चोभौ साक्ष्यामस्मे निनि ईशा द्वित्वविषया त्रित्वविषय साधारण्येन यच्चो
भशब्दाद्युत्पन्न द्विवचनं तु कानापत्तेन तो न्यत्र स्वार्थिको यजिति तावता च्चाकृत्विषये ऽत इति प्रसंगाद इति
वाच्यो अयचो द्विवचनाविषयेउ वक विषये प्युभकाविति भाष्यप्रयोगे तामसंकोचात् उभकाविति भा
ष्यप्रयोगोऽकचो न तु कस्येति न संकोचक इति चेत् तान्न उभकाविति प्रयोगो भाष्यकृत्संमतः इति ता
वत्त्रिविवादं । न था चोभकाविति प्रयोगस्य कविषयत्वे उभशब्दस्य सर्वादिषु गौ(वा)दपठिन सर्वे
नतस्य कविषयत्वस्यैव कल्पनात् । न च केसतिस्मृत्याभावो द्विवचनराविषयत्वादिति वार्तिकस
संगतं कविषये उभस्य द्विवचनानियमाभावादिति वाच्यं । एतस्याप्युभस्य सर्वनामत्वे ऽकजेव स्यो

ताद

मत्वं
५०
५०

ननु विग्रहे तु भूतस्यायाद्यभावहेतुत्वेनोक्तत्वादुक्तयोगविभागासिद्धेकुरेशानुवादत्वात्। तथा ह्यत्र
मशब्दार्थगतसंख्याबोधकद्विवचनविषयत्वादिति तदर्थ इति कविषये प्राप्यत्वः संकोचादिति। ए
वं च भाष्यकृतप्यस्य वा त्रिषु भशब्दप्रवृत्त्यासीनस्योक्तरीत्या सामर्थ्यप्येन तस्योक्तिवास्तवोक्तिरेव प्रोक्ति वा
द इति संतव्यं। नवकुब्रीहौ यन्तु व्याख्यातं त्वचनद्वयपूर्णं त्वं पितापस्येत्यादि विग्रहवाक्ये प्राप्ताप्ता सर्व
नामसंज्ञा निषिध्यत इति। तद्विना लौकिकवाक्यं नापनिषेधः। किन्तु लौकिक इत्याकरस्थिवं
न प्यवयुष्पदस्पितृ इत्याकारकत्वेन त्वं पितेत्याद्याकारकत्वायोगादिति तन्न। त्वं पितेत्यादि
स्तत्समानार्थकविग्रहवाक्ये इत्यर्थकत्वेन दोषाभावात्। अत एव यष्टाकोपमर्द्देनेन बहुव्रीहिं क्रि
यते तस्मिन्बहुव्रीहि प्रदर्शनाविति विग्रहवाक्यविशेषणां व्याख्यानं दृष्टिरूपात्॥ भवतामुत्रे वहवत्वेऽ
लौकिकवाक्ये सत्तानिषेधफलकथनावसरेऽलौकिकवाक्येऽकवचनेति च समासेऽपि श्रूयते त्राति एष
कांतोभवकतमतिमवकानि ति वदित्स्वकीते स्यात्तदयमर्थः। यथा त्रातिक्रांतः इत्यलौकिकवाक्यप्रयोगे। ५०

सर

तु२ ग३

क॰न्तिमत्कानीति समासे श्रूयते तथा प्रवृत्ते ऽलौकिकवाक्ये प्रवृत्तो ऽकच् समासेऽपि श्रूयेतेति ॥
नस्यचीकार्थवृत्तं विनाऽनुपपत्तेरिति ॥ यद्ययरपि द्याच खुः । न त्वंतिसर्वादौ संज्ञा न प्रवर्त्तते तत्कादि
त्वकादौ प्रवर्त्तते इत्यत्र किं विनिगमकं तत्राह अनं॰ कार्यत्वेनेति । अंगशब्दः समुदायपरः तेन अति
सर्वे इत्यत्रांगस्य संज्ञा वेज्ञिता सर्वनाम्नोंगात्समायाहि विधानात ॥ अवयवमात्रस्य सत्यपि सर्वनामत्वे
दोषाभावात् समुदाये च समुदायार्थं प्रति सर्वादेरुपसर्जनत्वात् तदंतस्य संज्ञा न भवतीति पूर्वोक्तं इह
त्ववयवमात्रस्य साचिकीर्विना न समुदायस्य । अवयवस्य स्वार्थमात्रप्रधानत्वेति स्पात्र संगर इति वे
षस्य मस्तीष्याचायइतिान इपिना । अंगाधिकारेतरेन विधेः सर्वसंमतत्वेना वयवमात्रे सत्यपि स
र्वनामत्वे दोषाभावास्तीत्युक्तेर्व्याहितत्वात् । अंगाधिकारपरिभाषयास्मैष्याहितिस्वंग्रंथविरोधाच्चे
त्तिान तन्नवधानात् । नयाहिव्याख्याप्रमहे प्रकृतनहत्त्वे तावक्ज्रीहीन तच्छ्वेषु वा संज्ञा निषिध्यतइ
तिव्याख्यायानि सर्वायत्वादौ संज्ञाहि निषेधार्थमुपसर्जनानां सर्वादित्वनिराप्रासश्यकत्वेन प्रकृतनह

त३

मखे- त्वेनर्थकत्वमित्याशंक्यान्वत्कपितृक इत्यवनार्थं प्राचीनेकं नदर्थे निराकृत्य तस्मादेवं व्याख्येयमित्या
५२ दिनाबहुव्रीहि इत्युक्तिमूनालौकिकवाक्येप्ययं निषेध इति व्याख्यायतन्त्रन च्छित्वादिनात्र तिसर्वादित्वसुम
५१ षत्वत्पितृकादिबहुव्रीहिसमास [illegible] इत्युक्ति बाक्यावयवानां सर्वादीनां सर्वनामत्वाद्ब्रह्मन्निप्रत्यो
क्तिविनिगमकं येनाद्येऽनिषेधस्तत्र निषेध इति युक्त्येनेत्याशंक्यानंगकार्यत्वेनेत्यवनार्थं तत्सुदब
वाक्यगतसर्वादिमिति अन्यावयवमात्रे सत्यपि सर्वनामत्वे दोषो नास्तीत्युक्तं तत्रांगाधिकारेनतन्नवि
धिसञ्ज्ञाविधिव्याघातनाभावस्यास्य ष्टत्वात्तात्रांगस्य समासस्य सर्वनामत्वाभावात्तत्रांगाधिकार परि
भाषयेतितद्रूथ्यबहुव्रीह्यन्तःपातिनामपि सर्वादीनां सर्वनामसंज्ञानिषेध येस्त्रमिदमिति वस्ता
प्राचांमतं दूषयितुमतिसर्वो येत्यादावतिप्रसंगदानायद्वतत्रांगस्य सर्वनामात्त्वात्तमं जम एवेतित
द्विविधस्याप्यभावाद्दिति॥ यत्र पियद्यपि सद्धवार्त्तिकक्तृतो द्येतन्मतं तथापि न्यासकृता नाविहतत्वादत्रा एम
सकृन्मतमित्युक्तमिति व्याख्यायां वार्त्तिककृतास्यार्थस्याप्रष्टत्वात्त्रान्यासकृतासमासे कृतेसती॥ ५२

त्यादिवदनोक्तार्थस्य ह्रस्वत्वकृत्वेन तद्धितत्वाभावाद्धेति । नरविमर्दावार्त्तिककृतोप्यस्यार्थस्या
प्रतिषिद्धत्वेनानुमतत्वात् । गोनदीपस्त्वाहेति तु शब्देन प्राग्गुदात्तत्वं वा कथावपवस्सर्वनामत्वनिषेध
स्य सूत्रवार्त्तिककृद्भ्यां तु मतेः स्पष्टत्वाच्चान्यासग्रंथो तत्र तु नसमासपदस्य तत्र कृतिवाक्यार्थकत्वे
न व्याख्यातत्वमिति व्याख्यानत्वेनोक्तार्थस्य न तद्धितत्वं सूमवाच्यम् । [redacted] ाय घन्यासकृद्भ्यां सूत्रकारपरास्यत्र सूत्रकारस्य न स्मृति ग्रंथविरोधो ज्ञापकेन तदनि
पूर्वग्रंथास्वास्तव्यग्रहणं गृहकृतग्रंथेन दोषावहं एवं चेद् द्विष्याचः प्रक्रियाग्रंथस्त्वन्याख्यात्वान्यग्रंथाश्चा
पा[illegible]म तृतीया एवेत्यपात्र मतृतीयादितिब्देनसा वेवोक्तमिति पुत्रमुत्स्यस्यामः । तृतीयासमासे
तत्र तृतीयासमासार्थेति श्रनीकमुपादायेह पूर्वसवर्णेति विहितः समासोगत्यन्ते प्रतिपदोक्त

मत्वं ५२

…त्वान्नञ्‌स्तत्करणोक्तं तेन॥ तेन नञ्यकारोक्तं तमित्यत्र निषेधो नेत्युक्तं। तदनवधानात्। नञा हि।
तृतीयासमासार्थे त्यादि विभाषा दिक्समासे इत्यतः समासग्रहणतोऽनुवर्तमाने पुनः समास
ग्रहणात् ज्ञापनेन नञ्च वाक्ये लौकिके अलौकिके निषेधवैयर्थ्यात् तान तत्प्रति पदोक्तसमासग्र
हणत्वेव सिमव रति। अन्यथा तत्कृतमित्यादिकं तत्करणात् तृतीयासमासः प्रकृतिभूतालौकिकवा
केऽकृतभावार्थसत्तानिषेधसंभवात्। एवं तथा वत्प्रतिपदोक्तसमासग्रहणान् सिद्धं तावदलौकि
कवाक्यस्यैव नादृश्योऽह इत्यादि इति त्वयका कृतमिति लौकिकवाक्योदाहरणामनुपपन्न
मिति नैव तृतीयाइति सर्वनामत्वविधानस्य सविन्द्वं … कृतं बहुपरिभाषया। लौकिकवाक्यस्या
नामकवो निवर्तितसिद्धेः किं न तदर्थं समासग्रहणोन्नति लौकिकवाक्यनिषेधार्थमेव तत्स्यादिति वा
च्यात्तृतीयासमास इति समासस्यैव तन्न तस्सर्वनामत्वनिवृत्तेरवयवस्य सर्वनामत्वात्तद्वृत्तं बहु एप ५२
हुपरिभाषा अवयवे नैरदिशाविषयेऽतिमवका नित्यत्वेवाक्तं तत्र बहुपरिभाषानभ्युपगमादेवेत्यलं॥

भा१

अत्र द्वंद्वे च विहितानां सर्वादीनां सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते तेन मासपूर्वाणां पूर्वापराधरोत्तराणामित्या
वामो न सुट् समुदायस्य संज्ञानिषेधेऽप्यवयवस्य सर्वनामत्वात् दंतविधिर्नांगाधिकारेस्य च न
डुत्तरपदस्य चेति वा सर्वनाम्नो ज्ञापकत्वात्सुट् न चैवमपि सर्वनामसंज्ञायां तदंतविधिस्य ज्ञापकास
र्वादीनत्वात्समुदायस्य सर्वनामत्वात्सुट् द्वंद्वेऽस्तः सर्वनामसंज्ञायां तदंतविधेरभावस्य प्रागेव प्रपंचि
तत्वात् तायत्तु द्वंद्वे यानि सर्वादीनीति न संबंधकारकाणां क्रियैवान्वययाता न द्विविधपनानीत्यध्याहा
रेगोरत्वात् तानि वेध्याया भवंति क्रियाया एव प्राधान्येन संबंधः पदे रस्याप्यत्वाच्चेति तानहि सं सर्वादीनि
सर्वनामानीति नेति च द्वंद्वे चेति सूत्रे अनुवर्तते तेन यथा च द्वंद्वे सर्वादीनि सर्वनामानि न भवंतीति व
चनप्रभृति लाभे सर्वाद्यधिकारे निषेधस्यैकत्वाभावात् नन्वगता विध्यमानानीत्यध्याहारस्वीकारा
तापूतले देवदत्तो न पचतीत्यत्र भूतले इत्येवेदं पिहुं द्वस्याध्याहाराः इति नेवा यथाहा पदत्वो। अन
शी बध्वंदसीत्यतो छंदसीत्यनुवर्तते नेत्यामीति सूत्रे च छंमास छंदसीति वार्तिके छंदोग्रहणात कविज्ञा

श्री

म॰वं॰
४३
43

८

कायामविष[illegible]द्योभवंतीति ज्ञाप्यत इत्याकृतिरिति केऽप्यपठः। काशिकायांतु केचिच्छंदोग्रहणमनु
वर्तयंतीत्युक्त्वाऽन्ये नानुवर्तयंतीति मतांतरं प्रदर्श्य मद्दूर्विंतस्य चेति भाषाप्रयोगो व दृष्टः। सुकं। मुते
चैतन्ता छंदसीत्यस्याप्येवं तदिति तइत्यत्रानतुध शेहारदत्तादिसंमतं त्वान्मी इ कद्युत्पाश्रयणोऽस्वरितत्वक
ल्पने च गोरवो ताहमानाभावाताभाम श्छंदसीति छंदोग्रहणानां जस्याद्याग्रहतु निर्जर सइत्यत्र रामयो
रित्यादौ वहुइन पुंसकस्येत्यादिमसंज्ञानमनुपपन्नमस्य दतः। दनेत्यत्रोपपन्नम्॥ नरनवधानात्॥ तथा
हि। स्वाहिष्टिति पदत्वस्याप्यनुकत्वे न ननिमित्तकत्वं यूलोपाद्यप्रसक्तौ ननिवृत्तये भत्वमपप्यनुप
न्पसनीयमिति निर्जरसइत्यत्रामयोरित्यादौ वनोक्तोपन्याससइति यदितदोनो[illegible]दनेत्यत्राप्युक्त
रीत्या जशो[illegible]प्रसक्तौ नइपन्यासो व्यर्थः। यदि चकार्यांतराथैं नस्वादिष्विति पदत्वेन प्रसक्तस्य जशो
निवृत्तये भत्वस्य नतः पूर्वं प्रनुवत्तस्य थ सुपजीव्यस्य[illegible]ज्ञापितत्वाद्यर्थमव[illegible]श्यवक्तव्यस्य स्वस्वादि एम
ष्विति पदत्वस्य नतः पूर्वं च नइपजीव्यसर्वनामस्थानसंज्ञाहननस्यादनतः दनेत्यत्रोपन्यस्तं नतदा निर्जरस ४३

६२ ६४

न्यासावयि तुस्यां। अह्नोपी नः। अत्र अत्रङ्गावः। अत्र नपभस्यांगस्याकारस्य लोपं स्यादिति। तथा सत्य नस्म
ह्नोस्यादावति व्यामिशिति केचित्। तान्न तावत्। प्राचां ग्रंथे हि भस्येत्यकारस्य विशेषणानर्थक्यं कार्य
कालं संज्ञापरिभाषमिति यत्तु अत्र सर्वनामस्थानपरस्येति। तत्परत्वं च येन नाव्यवधानमिति न्यायेन न
कारमात्रव्यवहितस्याकारस्य ग्रहणं तेन नोक्तदोषानवकाशात्। अत्र च व्याख्याने अनरत्वस्यांगो
नसामानाधिकरणाच्चयोऽनुकूलः। अंगावयवस्येति व्याख्यानेन तु वैयधिकरणाच्चयापत्तिरिति।
पूष्मत्स्यत्वा। लोपस्स्थानिवद्भावे तदभावेवानयात्परत्वं च युक्तोऽताः। किंत्वाद्येऽघवायदृति द्वितीये
ष्टत्वेनातथा व्यवहृतग्रहणमुक्तार्थमित्याकारेऽपि न मिनीहरणांस्यामित्यत्र स्योपन्यासोऽस्मसादितिष्ठ
कौशास्त्राबुतराहर्षनयापी हूयवह गां किं तं नत्थुपूष्मत्स्यादो रखास्यामित्यस्य पृच्छति। केन वार्य
नामिति कुचिन्नत्वा षष्ठ्यहणामुक्तार्थमिति निष्ठेति ग्रवपजास्यिवायैपिणा त्वंवक्ष्यमितत्स्मा हृपिय
थास्यादिति निरस्तं व्याख्यायोपायोष्ठायमपिक स्मात्त्रमवत्यनत्याह तु त्वेनेवत्ति इमेनादित्युन्नायथो

म.खं. ४४ ५५

वनादिनस्तेन प्रयोजनाभावाद्द्वाभ्यामित्यत्रषोन संबध्यते किंत्वरक्रमात्. त्यादावेवेति प्रतीतेः। तस्मा
द्विद्वाभ्यामित्युपन्यासोऽभ्यासादित्युक्तमुक्तं। यान्तु तया र्थेनया पीहृषयग्रहणोच्छिन्नमित्युक्ति
स्मान प्रकृतोपयोगिनीनस्पेह च्छिनत्त्वेपि नान्वकारेणाभिसंबंधः प्रयोजनाभावादिति। यत्तु पदृन्वे इ
ति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थं तेन पदादिष्वस्थानां स्त्रियां स्वीत्यच्छन्मान संभवन्ति संगच्छन्तयितान र
युक्तं। एतेषां पदादीनां पादाद्यादेशत्वे पादादिभ्यः पृथक्पदादिषु वचनस्य कोशेषु गतत्वात्। नहि।
च्छाम्यादेशयोः कोशे पृथगुपादाने प्रयोजनमस्ति। च्छान्दुपादानेनैव नदर्थाभिधानसामर्थ्यादादेश
स्यानुपादानेपि तत्त्वभावात्। अत एवञ्च दंतनासिकाविनामस्तुदन्तनसादीनामभ्ररोगानभिधाननि
तिनचपदाद्यादेशानां ब्रांहमत्वेन नायकेन केषांचिद्द्राविषयत्वं न संबंधामिति दन्तादीनां
कोशे अनुपन्यासो न विरुद्ध इति वा पादादीनां ब्रांहमत्वमप्यागे वद्गत्याख्यानात्तौ। उक्तलाघवके एम ४४
नमासशब्दस्याभाषाविषयत्वावश्यकत्वेन त्वनुपन्यासविरोधस्यापरिहार्यत्वाच्च। किंचापदद्धित्यादौ

वदादयः पाशाघादेः शपदाद्यनुकरणानीति निष्कृते पाशाद्यादेशत्वं पदादीनामिति तिनः एहद्नन्सोगातिः
श्राद्धे नास्त्रियां। पुंसीतित्वनोक्तं नपुंसके घमनुनेत्याशिद्धापत्तेः। मुत्वस्याशिष्यत्वास्कोचीति सुमोऽत्र प्रश्नः
नादेशे त्वमुत्वं नाशिद्धोन मुनऽइति निषेधात्तायन्तुन च न मुनऽइति निषेधोनुस्यैवास्कूनेत्यकारस्योद्धार
णार्थत्वादिति वाद्योऽत्र मुश्नोकुलायेत्यादावशिद्धापत्तेरिति। नन्व पुंस्यमुनेत्याशिद्धापत्त्याशंकायानि
र्दलत्व मुत्वेरे एतद्दृत्तौ कृतेन्तत्वे चेत्यवधेयं। न च नेत्युक्त्यानादेशो विसर्गाद्यः। तत्रावि शिष्टविधानेन
नकारविधानाभावात्। किंचास्मायादौ मुत्वस्याशिद्धत्वेन पूर्वस्मायायादिति हौ सत्यपि मुत्वे ऽनादि
परत्वाभावान्न मवसको कथममुष्माइत्याद्यसिद्धिरिति। अनघोः अहितिन परान्तबुद्धावित्याहे
गबाभूतान्श्रौ नान्निर्विकारितार्थं न विभक्त्याविनीत्वनिषेधस्फनानित्यत्वादिति। न त्रेवोक्तमिति प्रकाशः
नञ्ऽइनीति हेनोन त्रेवन विभक्त्याविति त्रेवात्रक्तं। ऽरोत वर्ष्टकारस्योद्धारणार्थस्त्युक्तमित्यर्थः। तत्र
कारश्चनस्सकारसमुच्चयार्थः। तु पादेविभाचार्थः। तथाचानित्यत्वान्निषेधस्याप्रवृत्त्याप्रसंभाविनेति

वं२ न२

दा२

म.स्वं· न्वमितिप्रसक्तं स्वरितत्वं लक्ष्ये ऽदर्शनान्नास्तीतिप्रयोजनाभावादौत्सर्गिकनिषेधाश्रवणकारस्यनेत्वम्
५५ नात्रास्य निपातनपरिभाषया वमावृषिद्धे स्वे तु घारणार्थत्वमेवेति भावः। एवं च यथाश्रुतनार्थेनभिद्
45 त्र पूर्वापरविरोधाभ्रक्षज्ञापनं केषांचित्तु सुक्तं। यत्तु युक्तं चोद्यो ग्रन्थः अर्थत्वेनन्नु स्वरितार्थत्वं स्तीति
बहिर्विसन्निधाने अप्राप्तौ विलासोस्वरितत्वादर्शनादिति न चित्वाप्रोतः स्वरितत्वेप्यभिनिवेशकारस्यो
हान्ते ऽदारेशेतस्य स्वरितेन महेकादेशऽदात्तेन तु रात्रेकदेशविधानेन स्वरितत्वादर्शनसंभवेनो
नः स्वरितत्वाभावे प्रकृतोदाहरणे नदर्शनस्याप्रयोजकत्वात् ताङ्कावरमित्यादावुदात्तार्थमे
कादेशऽदात्तेनेत्यवानुदात्तस्येत्यनुमन्ने स्वरेयान्यप्रतिपादनादितियथाश्रुतनस्वरितार्थत्वम
विनानीवक्तुप्पलीमेकेनामनं वं श्रो स्वरितत्वेनाभ्यमित्यादिस्वछेपनिघानऽदात्तेकादेशासंभवा
दिति। अनङ् पो सोऽर्विधानेन सिद्धे अनङ् विधानं घ्यचिन्नङ् अवगात्तापद्यतिनेनोशनसःसंबुद्धौ एप
वा अनङ् वाच्यस्तनिनक्ष्यमिति प्रोक्तानत्तानङ्मावित्यनापोऽर्न्त्य नक्लिलायचं। डित्वसामर्थ्येनडितो ५५

तः३

पविधिकल्पनायां प्रस्तुत गौरवात्तात्रैवेद्वृत्तसमासः डुशानतित्यचाप्युवर्तेनीयलेनोशनेत्यत्रसर्वनाम
स्थानेचेतिदीर्घप्रसंगाच्छेतिचिंत्यंगोरात्वेष्णुनड्। तोत्तेभवनस्येनविधिरित्यादिसूत्रेषुकामसवोप
मसवोयाविस्पादेर्भाष्येउदाहृतात्ता। अयंबहुव्रीहिः। नत्पुरुषेतत्कथाभाष्यमितिकेयटेनतद्याख्याना
त्रानेतिहारदत्तः। अत्रएवशोषोघयसखीतिसूत्रेशोभनः सखा गम्यस्तुसखिरितिमहदाज हारदत्तपाद
कारेत्यैर्वांनयोरपंभावः। समासांतविधेरनित्यत्वेनभाष्यंतत्पुरुषपरमिति। हलक्षापानतुसंयोगा
तलोपेनसिद्धे किमाद्यहल्पदेनेतिचेन्नासंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वेनसखिस्यादेतलोपानापत्तेः।
अपिनोचेत्याधपिसिद्ध्यर्थंहारदत्तस्तु नाड्मंवृधोरितिनापकानकारविमस्यात्तनंतर्येत्ततिसंयोगांत
लोपोनासिद्धइतिसाधयेत्याहोना। लोपसिद्धिः। नकारस्यापदस्यापदत्वात्तत्रनलोपोनेतिप्रत्ययपका
शकत्ता। नैनै पकहेतमेनितिनपुंसकार्थत्वादितितत्रकेचित्। नपुंसकेलुकात्तुनेप्रत्ययल
क्षणाभावेनसंबुद्धौवानपुंसकानांनलोपोवास्यात्पश्यामवश्यकंनयावसंबोधयहारदत्तेनदेसे

ग्री २

वी

:सुपरित्या घास्दे ४

म.खं. ४६ 46 कविषयत्वासंभवेनोक्तज्ञापकस्यासत्त्वाद् इति ।। तन्न । ननु मतेन्यस्यानित्यत्वयाश्चन्यथलक्षणासंभवे
न नेनच संबुद्धौ वेत्यस्यानावश्यकतया संबुद्धि यद्ग्रहणस्य नपुंसकत्वविषयत्वसंभवात् तदग्रहणमिनोचेत्सुत्व
मपि संयोगान्तलोपो रुत्वे इति सिद्धकाण्डे पां सिद्धमिति ।। नच पूर्वत्रासिद्धत्वे सिद्धत्वेपि पूर्वरूपत्वे
तदभावान्नदसिद्धत्वाद् वस्त्रौ तत्संयोगान्तलोपापवादे संयोगादिलोपे वो रिति दीर्घसिद्धेरिति तर्हस्यां
नादावेनादित्यादिप्रक्रियायै घयो ननं नत्वं दीर्घादवधेयौ ।। एवमन्यत्राप्यूह्यमिति संक्षेपः ।। अथ याप्म
कृष्मत्वद्रसज्ञाविषमरूपा इत्याचार्यवर्याः ।। केचित्त्वव्ययमिदं न पठन्ति ।। अव्यया नीति लिंगत्वादव्य
यीभावस्य क्लीबत्वेपि लिंगो ननभावाच्चेत्यचन च हेतुमाहुः ।। नाहि सर्वविभक्तरूपादस्य लिंगविशेषप्रयु
क्तकार्यविशेषरहिताद् इत्यर्थस्वीकारात् ।। यथाऽऽहुस्तेनत युष्मदस्मदोर्लिंगायोगस्य भाष्ये कैय्यटयोराका
रस्य येन द्विनश्चास वे विभाक्तिरितिसूत्रे कैय्यटे च षट्संज्ञकानां लिंगायोगस्यानन्एवनन्यां स्त्री प्रत्ययप नि राम
षेध प्रत्याख्यानस्य कैय्यटे सूत्रे कैय्यटे स्पष्टमिति सूत्रभाष्ये चोक्तत्वेनासंगतेः ।। नच युष्मदस्मज्ज्ञापकवभा ४६

म. १

वायदिलोपपन्नस्याप्यंगीकारेण षड्भ्रः स्त्री अन्ययतिषेनवास्मदादीनां लिंगायोगपन्नस्या प्यनुभि
तत्वात्तस्य ज्ञाभिप्रायेण यथाक्तनेषु यपन्ने रितिवाच्यं॥ तथासन्यालिंगासंख्यमव्ययमितितद्धितश्चेति मन्विभाष्यक
नाऽव्ययत्व ज्ञस्याव्योनाद्या। यत्व बहुवचनांतं कौरव्यादिशब्दः तेषु नुपमस्येदं तेषु नादशस्यो डुलोमिशब्द
स्योपन्यसनां यद्या हं तेषु उडुलोमा इति निस्य बहुवचनांतम नुपं स्येदं तेषु तडु पन्यसनं तदनवधा
नात्॥ आचार्यैस्तन्तद्धितनिरूपणप्रस्तावे गार्ग्यादीनामुक्तत्वे लक्षणप्रपञ्चस्फुटत्वादिहतेनोपन्यस्ताः॥ एव
नेकाचः॥ अत्र गतिकारकेत्यादिवार्त्तिकियाग्रे शेषेण वेनस्येति स्वरूपकथनेऽष्टिष्टे ये॥ तत्र यथाक्तनोक्ति
यमः॥ निस्यन्तुरित्यादौ यणभावापत्तेः॥ किन्तु विशेषविषयः॥ विशेषश्च पदपूर्वोपधस्येति वार्त्तिकोक्तो ग्
त्यते॥ विशेषानरस्यानुपस्थितेः॥ तथा चोपधा पूर्वस्मिन्पदे गतिकारकत्वनियमोऽनेनोच्यते॥ [redacted]
एवं च पदपूर्वोपधस्यांगस्य चेद्गतिकारकपूर्वोपधस्यैवेति पर्यवसितं नैनन परमधियो देवदत्तपरमधि

२५

म.वं. यावित्यादौनयणोपरमदीर्घोपरमप्रर्घोनिम्नत्तरित्यादौचयणाभवति।यन्तुगतिकारकेनरपूर्वपदस्ययणए
५७ नेष्वतइति।तत्रदेवदत्तपरमधियावित्यत्रयणःस्यात्परमदीर्घ्यावित्यादौचनस्यादिति।दोषः।इधियः
57 सुधियश्चिकभियेत्यादौदुष्टिनाधीर्यस्येत्यर्थेदुरोधीशब्दार्थक्रियाभावेनतत्रत्यगतित्वात्तदृश्चिकसंबंधिनी
मीरिस्तुत्तरपदलोपिसमासेहृश्चिकस्याकारकत्वाद्वनदोषइतिकेचित्।।तन्निंत्यं।प्रकृष्टाधीरित्यादावि
हापिधीशब्दार्थेदुःशब्दार्थान्वयात्तस्यगतित्वानपायात्।।अन्यथातत्रप्रधीप्रध्यइतिस्वग्रंथविरोधात्।
ग्रंथांतरविरोधाच्चापत्पात।।वेतिकेचिदितिमूलमुपादायप्लन्यादितिविहितनिर्देशोयएविषयए
वोत्वयथास्यातगुणाविषयेमाभूदितिमत्वेरागच्छतीत्येवमर्थेस्यादिति।दीर्घयोर्ग्रहणोनप्रमाणमितितेषा
माशयः।तेनोत्वाभविसत्वाःसुप्लइत्यादिभवति।उभयमप्येतन्नापेक्षितमितिप्रकाशः।तत्रयद्यपिदीर्घ
यहणोप्रमाणाभावेनविकल्पत्वादिनामाशयः।तथासतिदीर्घजत्वस्याभावेनविकल्पासिद्धेः।तथापिवि राम
हृतनिर्देशेनदीर्घयोरपिग्रहणमितिपर्यवसन्नाव्याख्यानसहितदीर्घग्रहणप्रमाणाभावव्याख्यामेतत्कृतोवि ५७

कस्य इति नदाशयउति भावः। अभयम पीत्यस्य पणत्वि बय एवोत्वं दीर्घयोर्ग्रां चेत्पर्थः। एतच्च केचिदितस्व
रसाविष्करणां। एवं चैतज्ञाप्यके यत्र पर्यालोचनमूलकमिति केषांचिदुक्तिराशयानवबोधनिबंधने
ति ध्येयं। एवं मुमुक्षुः पद्मनु रिति प्रकाशस्तत्रेत्य मुपपत्तिः। यद्यपि संयोगपूर्वकत्वाद्यणभावे उत्वाभावाप
त्तिस्तथा प्युन्प्वावित्यादाव संयोगपूर्वस्येति प्रतिषेधः अमज्पेनेति धात्ववयव संयोगपूर्वस्यनेति नभावा
द संयोगपूर्वस्येति प्रतिषेधः इति ज्ञापनेन तथा चपूर्वस्मात् हि धौस्त्रानि वज्ञापनेन कयचिचेति विहितेकारस्याभा
वे संयोगपूर्वस्य वर्णास्य प्रतिषेधाभावेय णो दुर्वार इत्येनोत्वस्यापि प्रहृत्तौ बाधकाभावादिति दिक्॥ ॥
इत्यजंताः पुल्लिंगाः॥ ॥ ॥ अथावंते लिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्तिपदिकत्वादिति॥ तत्र अमुखातानाहिलिं
गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वे भवति नानवलिंगविशिष्टपरिभाषयेति स्वादिष्वेनीति वाच्यं
रमाशब्दस्य प्रातिपदिकाभावेन प्रातिपदिकत्वादित्यस्यानन्वितत्वात्। एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रह
णात् प्रातिपदिकत्वोपत्तौ लिंगविशिष्टपरिभाषोपन्यासस्य वैयर्थ्यात्। अभयोहि उन्चेनोपन्यासइति

म.वे. यदि न दासमुच्चयार्थकचकाराद्युक्तेर्मूननानन वाप्रातिपदिकत्वाल्लिंगविशिष्टपरिभाषया स्वादयस्त्प्र
४८ त्ययः। जाग्रवादस्तत्पयइति पर्युदासस्य प्राकृस्थयं स्वीकारात् एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्प्रातिपदि
48 कत्वात। निषेधेपि प्राकृग्रहणात्प्रातिपदिकत्वस्यांतत्वेन सत्वात्प्रातिपदिकत्वस्य हेतोः स्वरूपासिद्धेः
प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्य ग्रहणं प्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणमिति लिंगविशिष्टपरिभाषार्थः। त
थावप्रातिपदिकग्रहणेऽबन्तस्यापि ग्रहणादुक्तपरिभाषाप्रवृत्तिस्वीकाराद्याबन्तत्वादित्युक्तेरेवप्र
कृत्वादिति। सर्वनाम्नः स्याट्। अत्र याडित्यनुवर्त्य सप्तम्या विपरिणामश्च तस्मिन्परतो याट् इति संनियोगे न वा सर्व
नाम्नो ह्रस्वः विधानेन सिद्धे स्याड्ढ्रस्वविधानेऽपि स्वश्रयोनन मिति प्रकाशः। तत्राह ह्रस्व विधानेऽप्रमुष्ये इत्या
दिना सिद्धे दितिकेचित्। तन्न। आबेकादेशस्य परादित्वेन प्रत्ययत्वात् तदादेशस्या ह्रस्वः प्रत्ययत्वेन तदवयव
स्य सस्य षत्वे अमुष्यै इत्यादि सिद्धेः। अत एवातिखट्वस्यादावेकादेशस्यान्तादेशस्य ह्रस्वस्याबत्वेनत एम
तः परस्य सो लोपो दीर्घग्रहणेन वारितः। न च सर्वनाम्नस्त्वाप् पूर्वान्तवत्त्वस्याप्यावश्यकत्वेऽभयत्राश्रयणा ४८

दंनाद्दिवत्नाभावउतिवाच्यांलिंगविशिष्टपरिभाषत्वांनवत्वाभावेपिसर्वनामकार्यसंभवातःएकस्मिन्कार्ये
उभयत्र आश्रयणाभावाद्युत्तिच्चैवमप्यसेरितिसोनप्रतिषेधाइत्वमत्वेनस्यानामितिवासंज्ञासेरित्यस्यश्रः
सेयस्येतिकृतस्यदाद्यत्वस्यस्यर्थाश्रयणात्तानवादोऽत्रारस्मेंइउत्यत्रोत्वाद्यभावायश्रोका ।सकारेफस
हिनस्यप्रतिषेधोवाम्य[redacted]
स्तत्रादस्यनीमत्रादसोपदत्वादिहवपदाधिकाराइत्वाद्यप्राप्तौसम्यग्ग्रहणमनर्थकमितिस्यपदस्याप्यद
सउत्वादिताप्यतितेनामुमिस्यादिसिद्धनीत्याकः ।सिद्धंतन्नैवंसतिविरुद्धेतेतिवाच्यालाघवोपष्टंभ
स्यश्रःसेर्येस्येतिचात्वानस्यादौत्रेस्याद्यतिप्रसंगवारकस्याध्याकरसिद्धत्वात्तानमुनइत्यस्यचोक्तार्थतापक
त्वादितिनकश्चित्तत्वदोपइवःयस्तुवल्क्षेआमिसर्वनाम्नःसुडित्यादिमिक्षसुवर्णेनिरूपयितुंयत्कं ।नवैवंपाद
एवङ्क्त्वापत्तिःदीर्घोघारणसामर्थ्यातान्नस्योच्चारणोपकारासामर्थ्यादेवाऽनेगुणस्यवारयितुंशक्य
त्वादितितानत्रएवाहिसतिचेत्सवयइत्यादावनुवृत्तस्यामीत्यस्यपादइत्यत्रापिसंबंधेसर्वस्यामित्यादौञे.

मर्वं॰ ४९ 49

राम्येवयाटइतिस्मारानन्तपर्वव्याप्त्यादौ । व्याख्यानमात्र शरणायामेऽकृष्टुनेथाग्नाभ्यपतो नहस्त्रविप

र्यासोनचमत्कारमावहतीति । किंचाकथंसीवीहारणार्थमर्थं । नहियातोद्धस्याभावेविदीर्वीहारणाम

र्थवद्भवतिद्धस्योघारणोपीत्यादिनाभवडकृष्येवानर्थकस्यापरिहारादिति । विभाषादिकलमामे । न

वङ्क्त्रीहावितिनिषेधेप्राप्तेविकल्पोयमितिप्रकाशस्तदापानन्तः । नस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यानग

नसंबंधिविषयत्वादस्यचसमासविषयत्वादितिकेचित् । नन । नस्यालौकिकवाक्यविषयत्वेपिसमा

सएवफलवत्त्वात् । मतमतिवहायेत्पश्चजाललगोकत्वानयाहु । एवमतिसर्वोथेत्पश्चनस्पाडितिवद

ति । नत्वत्रनघतिदेशविषयेलक्षणप्राप्तिपदोक्तपरिभाषाप्रवर्तते अतिदेशवेपथ्याप्तेः । स्पाटस्कप्रमं

गएवनास्तिसंज्ञोपसर्जनयोः पागमसयुद्धासादितिकेचित्तद्भावानबोधात् । तेषान्त्ययंभावः । याजापस्मा

दावंगाधिकारादावंतांगात्परस्येत्यादिरर्थस्तत्रचप्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितइतिनवादियहणात् राम

स्पह्रीप्रत्ययेनिषेधेनप्राप्तोपियाइलाप्ताणिकत्वाहोणात्वाद्वागुणभूतस्त्रीप्रत्ययेनदादिनियमांगी ४९

कारान्ता गौणा लाक्षणिकयोर्हि लोके पर्यायत्वं प्रसिद्धं न व्याघ्रेऽग्रापो विवक्षितिनः मुख्याद्वयव सर्वेश ह्रस्वे ति वि
शेषणमिति। ङिति ह्रस्वश्च। यूस्त्र्याख्यौ नित्यस्त्रीत्वमीहतो विशेषणं ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येवन तु नित्यस्त्रीत्व
पर्यवमिति केचित्। तत्र। अनित्यस्त्रियै ब्राह्मण्ये इति भाष्योदाहरणात् स्त्रियां तदानमिधायकत्वरूपस्य नि
त्यस्त्रीत्वस्येह हि शेषणात्वायोगात। अत एव ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्रैवं विधो नियमो नाश्रीयत इति सामान्य
एव कैयटेनाभिहितं। पदान्तासमभिव्याहाराभावेऽपि स्त्रीत्वबोधकत्वरूपस्य तु ह्रस्वयोरपि संभवात्।
अत एव नित्यस्त्रीत्वप्रापकस्याप्राप्तत्वेन ह्रस्वो विशेषिणः काशिकायोहारस्तेनाप्याख्यापदक्षस्या
ख्यावयस्त्रे आख्यापद सामर्थ्यात्पदान्तामनपेक्ष्य योस्त्रियमाचक्षते इत्याश्रीयते इयश निप्रभृतीनां तु
मपलिङ्गानां शब्दार्थ एव स्त्रीत्वमिति ङिति ह्रस्वश्चेति मिदं नाभवत्येवेत्युक्तं न च व्याख्यावस्थाभावात् ह्रस्वांशेन
नित्यत्वसंबंधः। अनित्ये शिखादीनां व्याख्यावस्थानां संभवात् ह्रस्वयुक्तग्रामणीखलपूः शब्दो एवं नित्यस्त्रीत्वं
ह्रस्वांशेऽपि नित्यत्वव्याख्यावस्थाभावस्तु स्पष्टं जानीयस्याग्रामणीकल्पादेति इदं तत्त्वव्यधेयायस्याख्याख्यावित

म.वं.
५.
50
तत्र वर्णयोः संतित्वे एकसंज्ञाधिकारात् परसंज्ञया नदीसंज्ञा समावेशो न स्यात् तथा च वाम्नी वेधो इत्यत्र गुरोरनृत
इतीकारस्य प्लुतो न स्यादिति तदंतस्यैव नदीसंज्ञोक्ता चार्यैः॥ तत्र अंगाधिकारेन दंतग्रहणतो पि तत्स्या द्वावंगा
धिकारेन स्यच तदुत्तरपदस्य चेति व्यपदेशिवद्भावेन वा आजादि सिद्धिरित्यपि प्राहुः॥ न चैवमाद्धीन घोरि
त्यने न तदंतीत्या दो कथं नु माशातनदीपरत्वाभावादिति वाच्यं तत्र नदीग्रहणस्य स्वरितत्वेन तत्त्व
पवस्य द्वीयो न दीशब्देन ग्रहणाद्युक्ततया त्वसंभवात्॥ एतेन ज्ञानतीत्या दो शतुरनुमइत्यनुमः शतुः
परत्या नद्या उदात्वे व्याख्यातो इहतु संज्ञा समावेशप्रयोजनाभावाद् उतो यो रेव नदीत्वम् उक्तं तदंतस्यापि
नदीत्वे तत्समासः ङेराम् इत्यादौ न घंत त्वोक्तिस्स्यपन्न द्वयसाधारणी॥ अंगाधिकारे णातदंत विधिना
पात॥ इड्वा॥ यत्वे तत्त्वङ्गानुपस्पर्शनं प्राचः प्रामादिकमेवेति॥ तत्र॥ परत्वा दो त्वेपि पुनः प्रसंग
विज्ञानेन नड्ङेराम् इत्येव सिद्धेर तत्वङ्गमनावश्यकमिति प्राचां बाधनित त्वात्॥ अविरज्ञ तः॥ ननु मध्येपदा पम
वास्त्यापेनो त्वदीर्घोबाधनाशङ्कां न्नत्वं कथं बाधते त्याशंक्याथ वा रखश्च हस्य बाधकत्वो पलक्षणता ५.

त्परशब्दस्येष्टवाचित्वान्नमपि बाधत इति प्रकाशकृन्तः॥ तन्निर्मूलं ल्कि ष्टं चेत्यन्यो तत्र॥ अचिरादेशे जस्युपधे

त्वोर्न गुणपरत्वादिति मूलसत्वात्॥ एवं सति बाध्यविशेषचिंतायां गीकारे कृत्केशावष्टपकत्वाद्याज स्य

हणां त्रि सर्वनामस्थानोपलक्षणं प्रियतिसृणाविति भाष्ये नसाहणाणां हि तिकैय्यटस्त्या लौंवत्॥ ॥ स्वपते नो ता ३

स्त्री लिंगा॥ ॥ अनो मा॥ यत्वन्नामि सेव श्चेदो लाघवात्॥ तत्र सोर्मिकृते नामिति सिद्धाति॥ द्वितीयैकवचने

त्वादेः परस्येत्यकारस्य मकारे कृते त्वस्य मस्य संयोगांतलोपे सिद्धमिष्टमिति॥ तत्र॥ तथा सति स्तुपि चेति

दीर्घापत्तेः। न च सन्निपातपरिभाषाविरोधान्न दीर्घत्वमिति वाच्यं॥ अत इति तकारोच्चारणार्थ इति भवे

वोक्तत्वेन निमित्तस्याकारस्य सन्निपातस्य दीर्घस्य स्य विघातता न॥ प्रकाशकृता स्कृष्ट वि वेति दीर्घस्य सा

नोति सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादित्याहुः॥ केचित्तु दीर्घविधौ सान न प्रवर्चनेरमनूघश्च धादित्याः स

मूष्मान्तलोपः इति हल्त्रयोः स्वपि चेति दीर्घे न सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्ते र्भाष्यकृता ध्वनितत्वात्कैय्यटे नो

पपादितत्वात्सायुक्तमिति तेषामयं भावः। कष्टायेत्यादितापकेन कल्पितं वाक्यं न यथा त्रवि वयमपि

मत्वं· तु स्वपि चेत्येतद्विषयमात्रपरमन्यथाऽसंदेहाल्ला घवाद्यमनस्त्वपेवाव स्यादिति। रुधादिसूत्रस्य भाष्या रि
५१ चरणमायेत्यत्र प्रक्रियाप्रदीपादवधेयं। यत्तु मांसि मोसेत्याद्यपन्यस्यघस्मनस्त्व प्रभृति ग्रहणं
प्रकारार्थमित्युक्तमित्यादि नवसेदर्भमुह्येः कथमिति चिंत्यम्। अच्छिदग्धा। प्रियदध्नेत्यत्र दधिशब्दस्यारः प्र
51 मृतित्वेन ग्रामः कस्तु प्रियस्थ्नेति भाष्योदाहरणे नानित्यत्वात्रानवस्तु थोदाहरणं भाष्येन दृष्टमिति नास्ती
ति काचित्कारदर्शनस्याभावासाधकत्वात्तथा पूर्वविकल्पवचनस्यासिद्धेः। जरायाः इति सूत्रेनुमनजोर्विप्रति
षेधस्यदृष्टासक्थ्नेत्युदाहरणे सकलपुस्तकसिद्धेस्तावस्थितशब्दानङः वकाशस्य प्रियसक्थ्नेत्यस्येव दधिन
शानङः वकाशस्य प्रियदध्नेत्यस्याप्यावश्यकत्वाद्दधातस्यो पलंभाद्वेति। मधुशब्दस्य पन्यस्यैव मस्तुमा
३२ चाय इति जरंत। अत्र मधुशब्दस्य पुंनपुंसकमात्रहत्तित्वेन स्त्रीः सन्धाः सा न राविया मितिपुं नपुंसक सा
धारणानुशब्दस्य कथं न तत्सामर्थ्यं अत एवैवमं बारयः इत्युक्त्वा मानुशब्दात् स्यगमुत्पादितोन्ये इति ना राम
शंकनीया मकरंदस्य मधस्य माक्षिकस्यापि वाचकाः। अर्द्धर्चादिगणेपाठात्पुंनपुंसकयोर्मधुरिति ५१

शाश्वतकोशे पुंनपुंसकत्वेन मधुशब्दस्योक्तत्वात् तावता गणे त्वेपाइर्चादिषु मधुशब्दस्योदाहृतत्वाद्यास
यो नकोशबलाद्विषयविशेष एवात्रान एव मधुर्मे गमाः स्मरस्य स्वरपरित्वं इन वर्जितमपि ति रघुश्लोके तत्काव
र्त्तमनेन मधुशब्दस्य विनाथो व्याचख्यौ। मधोस्तु भाइवासतत्त्वादिलिङ्गमत्य पोदाहरणान्तर भाष्ये स्त्री
त्वाचिनित्यनपुंसकमधुशब्दापि भायेत। एवं चनित्यनपुंसकमधुवत् तु शब्दः पुंनपुंसकमधुशब्द
वच साचादिशब्दाइत्यर्थ इति। प्रियक्रोष्टुणी त्यत्र परत्वान्नित्यज्ञावे पुनः प्रसंगविज्ञानं दंतलक्षणेन
पि नित्या वस्तुः। यत्तु क्रोष्ट्रोन्त्वगुणान्नित्यज्ञं वेप्पीनुमः पूर्वविप्रतिषेधेनेति भाष्यवार्त्तिकविरुद्धमपि दपि
तानना। पूर्वविप्रतिषेधेक्र शक्रोष्टुने प्राणपायेति भाष्योदाहरणेन काशिकायां विभाषान्त्वीये
ति सूत्रे एवं तदुच नोदाहरणेन क्रोष्ट्रीक्रोष्टुनेति ट्नज्ञावावकाश स्य भाष्ये दाहरणेन वास्य पूर्वविप्र
तिषेधस्य विभाषेति ट्नज्ञावविषयत्वावधारणात्। न च वैकल्पिकत्वन्नित्यज्ञावविषयत्वे अत्र ट्नज्ञ
ज्ञावग्रहणा वे पर्थ्यमिति वाच्यं। प्रियक्रोष्टुणीत्यादिव्याहत्स्यानपार्थवत्वात्। न च तट्नज्ञावेन परत्वा

६२

सर्वं· न्नुमीबाधेपक्ष इति मायाः॥ अयगो न पुनरशब्दत्नो प्रियश्रो ष्टइति प्याताः॥ न ह्युपास्ति कर्तुं वज्ञावे नेष्टमे वे
५२ ति वाच्ये॥ प्रियति स्वतीन्त्या दो ति स्वभावे न बाधित प्रसङ्गाः प्रसंगा विज्ञाने न शब्दत्रै शिष्टापित्वत्वज्ञावे
52 न बाधित न प्रशब्दत्नेः प्रसंगा ताः॥ अत एव सन्निपा न यारि भाषया न तु मि त्यप्पना शकनीयं॥ तु मः प्र
र्तायपवत्वे न मते ति पात विघा न कत्वा भावाद्वेति दिक्॥ प्रयवे त्वयत्रै क देश विकृ नमनन्य वदित्यप्प भा
ष्येऽना अयणान्नत्वयो न न प्रपष्ठानि वदा देशी नालिविधावित्वेन न साधितत्वात्प्रकृतेन तदनुपपत्तेः कथ
मेतत्॥ अयं हि षष्ठानिवज्ञावः शास्त्रीयकार्यातिदेश इति सिद्धान्ताः॥ प्रकृते च पुंवज्ञाव प्रपशास्त्रीयषष्ठानि
कार्यत्वाभावात्ताभावित्त पुंस्कत्व प्रपशास्त्रीयत्वाभावादितिचेत्॥ इत्थं षष्ठानिवदादेश इत्यनेन शास्त्री
येकार्ये कर्तव्ये षष्ठानिधर्मः शास्त्रीयोऽशास्त्रीयो वाऽतिदिश्यते॥ अत एव हन्तायेत्यत्र षष्ठानित्व प्रवर्तमा
ने पि स्तुविवे तिदीर्घत्वे कर्तव्ये षष्ठानिवज्ञावे न स्तुस्वमाश्रित्य नभाव्ये एतदर्थमेवो क्तं स्वान्यला अयप्पवा राम
नलिविधाविति निषेध इति॥ अत एवावधिष्टेत्यत्राज्ञोयमहन इत्यात्मनेपदे कर्तव्ये शास्त्रीयस्यापि वि हं ति ५२

त्वप्यातिदेशः। नचस्वंरूपमितिशास्त्रीयायाह्नसंज्ञायाइहातिदेशः॥ स्वंरूपमित्यस्यभाष्येप्रत्याख्याता
ता। अतएवबसमाद्येत्स्वगणेपठ्यतेत्यावितिपूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपेप्रत्ययलक्षणेनहृद्भ्यो ल्वानिवृत्त्याचे
नास्तित्वादत्रातिदेशप्रसंगः ल्वानिवदादेशोऽत्यशास्त्रीयमपिल्वानिगतमनादिष्टादचः पूर्वत्वमस्मिः
त्रि ४ परस्मिन्नितिशास्त्रीयेकार्येकर्तव्येऽतिदिश्यते। लोपस्यल्वानिवद्भावेननिराकृतत्वात् आकारेएवंचल्वानिग
तमादायपुंस्कत्वमतिदिश्यतेपक्षेपुंस्त्वविकल्पप्रवर्तनेननिर्बाधमित्यलंपल्लवितेन॥ इत्यजन्तानपुंस
कलिंगाः॥ ॥हलन्ताः॥ यत्तुलिङ्गमित्यत्रचयोर्द्वितीयाइतिप्रवर्तनेमयुक्तोचर्त्वस्यासिद्धत्वादितिनद्द
८५ स्तेत्यत्रोक्तदिशोपेक्ष्यं। पदविधौलोकेऽर्थप्रातिशाख्यमुपष्टंभकमुक्तं। जश्त्वोहर्थेप्रथमंपश्चमेकेद्वितीयमा
दुरपदान्तमाजसित्यत्रापदान्तत्वादिविशेषणांसंगच्छत इति। तद्विनालोकेतदविषयत्वात्कथमस्यथा
प्रादुः कुषश्चेत्यत्रतदुपन्यासमननभवतोभवतिविन्यस्तमिति कृतश्चसंगच्छतेतितिस्फुट॥ दादेः॥ यत्तुधातोरित्यावृ
त्यनेनतत्रैकमुपदेशकालेलक्ष्यतितेनाधोक्तदामलिहतेदामलिडित्यत्राव्याप्तिरित्याशीनेतिनात्राध्व

मत्वे.
५३
53

विरुद्धं ॥ तथा हि भाष्ये ऽगुधो गिरस्याग्निवाणो ऽयमयधामो रितिशादेश्ये ऽत्रयाऽवयवषष्ठी । तेन धातोरवयवस्येया
देरित्यर्थः ॥ नपदं देशो ऽतादेरित्यर्थे तु वैयधिकरण्ये नान्वयो ऽमुखे वस्यादिनिष्पष्टमेव । एवं च रामलिद्यते ऽके
मलिनित्येव भाष्यमिति सुक्रमुत्पश्यामः ॥ तथा चाचार्याः ॥ [illegible] धातोरिति वैयधिकरण्ये मा
त्रित्यरुकारादेर्धातोरित्यर्थः ॥ वाहम ग्रायन्त विम्बो हरत्यादौ [illegible] रितिपदे [illegible] तेति निकेवि
ता ॥ तत्र ॥ एवं सति तिलोपस्याचापारमित्रिति [illegible] निषन्त्वेन वा होमन्वाभाहत्यो ऽप्रवृत्तेः ॥ न च किं ति लोपे
कौ लुप्तं न [illegible] नि वहित्सु रूपाणि वाहिः कौ विधिप्रतिनिषेधानि वहित्यस्यो [illegible] कत्वेन कौ लुप्तमित्यस्य
सर्वत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ अत एव पिपरिशिष्टे समाकुलानीत्यत्र [illegible] निवृत्ता न तु मिता
कः ॥ पाठ्यतां किं विन्तु पदं पदे तिभाष्यो [illegible] कौ लुप्तमित्या शीपतो किं वा नृ कौ लुप्तमित्याश्रपणो
न किं निमित्तं यत्नादि सं प्रसारणस्यादित्सु रूपं संभवेवान [illegible] किन्त्वकृतो नु निषेधे प्रयोजनं ना एव
भावादित्युत्तरितेवा क्राम्पतीत्यत्र संप्रसारणं प्रयोजनं स्यादित्याशंकायां वच्यादिप्योयो विहितः किन्त ५३

म२ १६

तत्र संप्रसारणमित्याश्रितं तथा च प्रकृतेपि तत एव न संप्रसारणमिति वाच्यं ॥ तथापि वा कास्पनीयत्र संप्र
सारणाशंकावारणायाथ बाधानोः स्वरूपग्रहणे इति समाधानं नैतस्य कैय्यटेनोक्तत्वान्नत्पत्ते संप्रसारण
प्रसंगानुद्धारात ॥ अपि च क्यादिभ्यो विहितं इति धातोः स्वरूपग्रहणे इति परिहारद्वयैकरूप्यात्प्रकृते
क्नोलुप्तमिति पन्थाश्रयणस्यैवोचितत्वात्त्रयाः श्नविवाः ॥ एकाराद्युक्थ शाइति प्राचोऽन्ये बाधग्रंथे दृश्यते ॥
एतच्च काशिकाद्यनुसारेण ॥ भाष्ये तु उक्थ शास्त्रशब्दस्य प्रात्वाख्ये न त्याः सिद्धः ॥ न त्वपनिपातनं क्रियत इत्युक्तं ॥
अत एवोक्थशाइत्येतदपि संवृद्ध्यर्थं निपातनं कर्तव्यं यदि संज्ञे रर्थं न भस्तीति कैय्यटेन पठिशब्दः प्रयुक्तः ॥ दि
वश्रोत्वात्तु उच्चारणार्थं इति केचित् ॥ तच्चानम लोपइति सूत्रभाष्ये नानुबंधानामेकांतत्वे दिवश्रौ त्वं च दिशः स्या
दिति भाष्येण विरोधात् ॥ न चैवं सति स्वरितत्वं स्यात् तद्य पृथिवी त्वतघो ॥ इति लक्ष्यविरुद्धमिति वाच्यं ॥ स्यात्येतो
कृतलक्षणसिद्धो भाष्ये वचनादन्यत्र स्वरितत्वस्येष्टत्वात् ॥ घोशब्देनापि दिवसमानार्थेनोक्तलक्षणसिद्धे ध्याघो
३ ष्ठितारित्यत्र स्वरितपाठस्योतत्त्वं विनानुपपत्तेश्च ॥ न च प्रत्ययस्वरेणापि इद्स्वरेणवारि वस्कारस्योदात्तत्वे

कृ४

मर्वं. ५४ 54 स्वंसनधर्म्मिणो वस्यानुदात्ते औकारे इकारयणो उदात्तस्वरितयोरित्युक्तस्वरसिद्धौ किमिति त्वेनेति वाच्यं ॥
औकारेणोकारस्यापि कृते नत्वविघाते भाविन्यपि कृते नस्तूह परिभाषया पूर्व्वं कृते स्वराश्रयत्वेनौकारस्यैव कृते
स्वरेणोदात्तत्वावश्यकत्वात् । सर्वनामस्थाने परे पुंसो ऽसुङ् प्रत्ययेन नैव न्याय्येनाप्यसुङ्ने नरमेव समासा
तो ऽसन्न त्वं प्रवर्त्तते ऽसुङ् उदात्तत्वसिद्धिरिति तत्र स्वरेणैवोपगमाद्याक्रमिरत्कृ मिरित्यादावेवमेव हि
वज्जन्तदाहत्वाद्यानहि दिवगन्ति तत्किन्नु पाद इति दिक्ता मीनोधातोः । नच पदान्तत्वे नासिद्धो ऽप्राचाङ्क्तादि
म.ध त्कँ ... लनुवृत्ति नेत्थं किमिति वाच्यं । प्रशाम । मो कृतनत्वस्य सामान्यापार्थकस्य स्वरादिषु पाठात्स्वपदत्वे नन्वि
षयेनरागानपीति लुक्सामान्यमन्तरंगस्यापि बाधकं न तु स्वयाधात्विति लुगिति मने स्वपो लोपा प्रवृत्ते
पदान्तत्वाभावान्नत्वं नस्यादिति मूलानि मित्रनत्वं स्वस्य पदत्वेन तु कस्य हानिरिति मूलनुवृत्तिरित्यभिप्रा
यात्तान च स्वरादिषु प्रशानपाठसामर्थ्यात् पूर्व्वं सुलोपप्रवृत्तेः । मतन्तु स्वस्यैवादि इसामर्थ्यकल्पने गौरवा एम
पत्तेः । नच लोपविना लुग्विषयाभावादानुपूर्व्यादि च पूर्व्वं लोपइति वाच्यं । एवमपि प्रवृत्ति यत्नि गौरवामित्यभि ५४

प्रापान्न। किमः। कः। त्यदादीनामिसम्नुवर्तते तेनोपसर्जनस्य नात्वारंभसामर्थ्यादिहस्त्रे द्विपर्यन्ता इति नि ९२
यमत्याग इति। नदनवधानात्। नहि त्यदादयो द्विपर्यन्ता इति नियमः। त्यदादीनि सेत्याहोच्यु सिंदान्त। किं
त्वत्वे द्विपर्यन्तानामिति। तथा च वार्त्तिकं। त्यदादीनां द्विपर्यन्तानां मकारवचनमिति। नहि। संबुद्धौ।।य
स्तुद्यंतस्य संबुद्धौ तस्य च पदस्पेति म्याम्यामोनेत्वं चितां। एवं हि प्रत्ययलक्षणेन सत्वमपि तिनत्वे निषेध
सामर्थ्यानुसारात् लोके शौनककर्त्तव्यम् इति। तत्र वंद सिसं बुद्धिः सुपां सुलुगिति लुकः सत्वे तत्रापि निषेधाप
त्तिः। परमे व्योमन्निसात्। सुपां सुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य पूर्वसवर्णे सप्तस्या दीर्घत्वेति पदत्वेन नलोपः
प्रासोति निषिध्यते। न नः संयोगान्तलोपः। एतच्च सुपां सुलुगिति सूत्रे उक्तात् भाष्यादेवावसेयं। एवं च प्रत्य
यलक्षणार्थं निषेधसामर्थ्यानुसारात् लोके शाना पक्षिष्ठ। एवं च डावुत्तरपदे प्रतिषेधः इति वार्त्तिकस्यापि
नारंभणीयं भवतीत्यपूर्वलाघवं प्राचांनुगतो दाक्षायणं त्वं वार्त्तिककारानुसारेणेति ध्येयं। हे तेरस्य
स्य। अत्र कुप्वाङ्व्यवायेहादेशः पुम्प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनं नेत्र नेत्र हा खुघः पाघानि हन्ते रत्वं स्पेत्व

म·ले· सर्वग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीत्याकरः। अन्ये तु हन्तेः अत्पूर्वस्येति योगद्वयं तत्राद्येनोपसर्गस्थान्निमित्तात्पर-
५५ स्य हन्तेर्नस्य णो विधीयते। प्रहण्यादित्यादौ। द्वितीयेन हन्तेर्नस्य णो नियम्यते सच योगविभागसामर्थ्या-
द्धन्तेरस्येति निपात्यं बाधित्वा सर्वो विव्यवहितः कुमतिरित्यादिरव्यवहितो हन्तेरिति च। एवं च वृत्रघ्न इत्य-
त्र प्रातिपदिकान्तेति णत्वविकल्पोऽपि नाभाव्यं तु वार्त्तिकाशयवर्णनमात्रपरं न वस्तुस्थितिः। वार्त्ति-
केन सूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्त्तिकार्थोपसंग्रहस्यैव व्याख्यातत्वादित्याहुः।
तच्चिन्त्यं। तथा सति योगविभागसामर्थ्याद्व्यवहितः कुमतिघ्नस्यैव णो नियम्येत न तु प्रातिपदिकान्तेना-
हिमो नाभावात्। किं चाद्विरिति तपरत्वं तत्कालावधारणार्थं न चात्राद्येन वृत्रहाणीत्यत्र णत्वं न स्या-
त् द्वितीये प्राघानीत्यत्राविप्रमान्तयादित्तु तपरत्वात्प्राघानीत्यत्र न णत्वं। एकाजुत्तरपदे इत्यत्रारंभसा-
मर्थ्यादेव नित्यत्वेपि द्विः इति इष्यमाणं णग्रहणं नियमे न व्यावर्त्तितस्यापि विधानार्थमिति बहुवचनं एप
णीत्यत्र णत्वं वाधसामान्याश्रयणाद्बहुनाद्य दोषोपीति विभाव्यतेन तथा विणाग्रहणस्य द्वार्थमिति ५५

न च [illegible]स्य स्वग्रंथविरोधात्॥ इह च न तस्य योग्नना नुक्तेन्सूनित्वात्॥ अत्र नेनरस्येतिन्मार्थे बाधित्वेति वक्त्व्यद्विबोधे
विशेषचिंतायाएवाश्रयणात्॥ अपि च उपसर्गास्त्रिपस्यो नर त्रानुवृत्ते रसूर्वं स्येत्रापि संबंधे न तदेवो
नियमः स्यादिति ग्रह इत्यादावेव स्यान्न तु ग्रह इत्यादावपि॥ न च योगविभागवे [illegible] यर्थ्यं एकयोगत्वे च
ग्रह इत्यादौ हंतेरित्यस्येवात्सर्वग्रहणाभावमर्थ्यापद्यवहिन बाधसिद्धेरिति वाच्यं॥ ग्रहीतोपास्थिताद्धे
स्यान त्मार्थक्यादितिरिक॥ अपि इच्या॥ नलोपिनो वनेरिती हव्यात्वाम्नुः॥ अत्र वेदचित्या॥ उपसर्गास्थित्वा
द्वा तुगितश्चेति इ-पो निय संगतारणायो गिरवामित्याजन्यग्रहणाभ्येहेन धातोर्घ्ये इत्युत्का यैन तस्यैव चनेर
वेति नियमार्थमित्याश्रीयते॥ अत्र [illegible] धानुग्रहणी व अधानत्वमूनप्रवेस्यस्तु स्थानो रंचतिनियमेन नुम्नि
हुतो ग्रा माप्याप्तहि ध्यर्थे॥ तेन गोमत्य नेगोमानितिभवतीत्याकरः॥ न च नलोपं चतियुग्रहणो अनुनियमो
विनलोप्यंच श्रति घटि न एव स्यादिति अत्यं वीत्याहृदी वभावाप्तेः॥ न च सनकारे वतोनुमृतदभाववयो
विशेषाभावे वेनुम नलोप्यंचति मात्र इत्यभिप्राये णोहन लोपिनद त्याभिधानमिति वाच्यं॥ सनक्

वा

म.खे. रस्यनुमि प्रत्यं चाविलपादौ नियमनकारकस्य कारकृतेर्विशेषस्यसत्वात्। यदितु न धापदान स्येत्यत्र न इति
५६ नातिनिर्देशान्न ह्यस्यै कोऽनुस्वारस्तस्य वपरसवर्णोऽप्येऽविशेषइतितदाः सूत्रकाभिप्रायेनलोपियहा
56 मितिवस्तुतो नपुंसकस्य सलवइति सूत्रेणोमंनीत्यादौ सत्वइत्यौनोर्गित्वत्रणौ च नुमानुस्वारपर
सवर्णयोर्न ह्यश्रवणमाशंक्य नत्वं जनपरस्यैकस्यानेकस्य वाभेदइति समाहितं भाष्ये तेन नेदं व्यक्ति
निर्देशइति गम्पतइतिनोक्ताभिप्रायकमिदं। अयोगवाहानामविशेषणोपदेशोत्वत्र स्पापनिमित्तेष्टु
वृषणानुस्वारनुमयोः परसवर्णोच कृद्ध्यश्रवणं विशेषइति बोध्यं न चोगिदचामित्यत्रान्नग्रहणमावर्त्य
कृमेचतिर्षमान्यघटितनियमार्थमाश्रीयते हि नीयंतु मनकारस्याप्यं वते नुमप्राप्नो नविहितयेनलो
पंचतिपरनुमविधौ नियमार्थमितिव्याकृतिनिर्देशोपिनलोपीस्यावयकमितिवाच्यं। नाहगावृत्रिबोध
कस्याकारस्यानुपलब्धेरिति। अर्वणस्त्रसावनञः। मघवाबहुलं। अत्र वार्तिकं। अर्वणाल्लमबोनमस्त राम ५६
शिष्यंकार्दहृहिं नामत्वबन्यो विधानाद्येतदस्युमयदर्शनादिति। अयमर्थः। अर्वणो मघोनश्चत्रादेशोन

कर्त्र्त्वपः । अथ धातोर्वा विगुणोऽस्यास्मान्मघशब्दाद्बहुलं स्वीवनिपातितिवनि पि मन्तु पिबावाश्रे वैनावि

तिमघवा मघवानिति च रूपद्वयस्य सिद्धं चातः । अत्र न चैवं सर्वत्र तृपद्वयप्रसंगः तत्राहाद्बहुलं तु वि

धिच्छंदसि भवतीति भाष्यमवतायकोप्टेन माख्यातं भाषेश च्चा अपि नियत विषयाः किं पुनः छांदसा इ

ति । एतच्चार्वन शब्दविषयं मघवनशब्दस्य तत्रादेशप्रवृत्तेर्विरूपद्वयस्य सर्वत्र स्वीकारात् । एवं चार्वन्

शब्दः छांदसमइन्स्तु कं भवति । अत एवार्वनशब्दस्य भाषायां मसाधुत्वं कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तं । एवं च कधातोर्वेति

पिश्चर्वेति लोके पीति केषी चिइ किं ध्वस्तुक्ता । घ्वस्तुक्तं चार्वनमघवनशब्दयोर्भाषायामसाधुत्वं अर्वणस्त

मघोनश्चेति भाष्यादिति हरदत्तो । किं मन्तूयमाष्यस्य विशेषविधूयत्वस्य प्रागेवोक्तत्वादिति तद्दूषणा

मघवनशब्दविषयमाष्यस्य मघोलात्तमघवनशब्द विषयत्वे नो [illegible] कंप्यवनशब्दविषयस्य नस्यैवि शे

षावि षयत्वस्यातुक्तेर संभवाच्च । तथा च छांदसेन वनिपाप्तुस्यादिति स्यावनशब्दस्य सोऽत्र न वनशब्द

स्यान्यथा । विप्रयोग इति त्ववधबच्छांदसत्वमयुक्ता । अत एव बं दस्य भयदर्शनादित्युदाहरणि भाष्योक्ते

ले३

म.खं. रतान्प र्वणः पदानीत्यत्र षष्ठ्यन्ता र्वेन शब्द योगो स्यव स्थापनीयः॥ अत्यपि सूत्रे तस्य छांदसत्वेनैव व्यवस्था
५७ पनीयत्वे नेन स्यैव स्थाया अपि तेनैव सिद्धेः सूत्र वै पर्थ्य मिति छंदसीत्यारंभो वः॥ मतुपात्तु भाषा साधा
५८ न सुत्यादितो र्वत शब्दो प्रथे छंदस्वा हो प्रयो रूपम् इति॥ ननु मघोन स्तृ देशस्य मतुपा जत्वाख्या न मनुपपन्न।
रूपे स्वरे च वैलक्षण्यापातात् तथाहि॥ आदेशपक्षे दीर्घ विधौ संयोगान्त लोपस्या सिद्धत्वान्मघ वत्रिति रूपं।
मतुपि तु मघवानिति॥ श्वन्नुक्षन्नित्यादिना निपातित स्यकनि प्रत्ययान्त स्य मघवन् शब्दस्य त्रादेशे त्वका
रकारन्दान्तः मतुपि तु हस्वनुड्भ्यामिति प्राप्तस्यापि मतुप इदानन्त्वस्य नगोश्व त्रि ति निषेधाद्धकार
कार इति॥ अनुपपन्नं च कैयटाघृणकं मघोनश्छांदसत्वं श्वन्नुक्षन्निति निपातितस्य भाषाविषयत्वे बाध
काभावादिति चेतन्न व्याख्यानेवार्त्तिककारीय प्रत्याख्यानानुरोधेन त्रादेशपक्षेपि बाहुलकाद्दीर्घ संयोगां
तलोपौ नासिद्ध इति नरूपभेदः॥ बाहुलकादेव घकारा दकारश्चोदात्त इति न स्वरे ॥ न व प्रत्याख्यानानुरोधेन राम ५७
त्रादेशश्छंदोमात्रविषयइति कल्प्यतां तथा च मतुपापि छंदसि बहुलं छंदसीति दीर्घाभाव स्वरभेदस्य

भेदः२

स्य पाम्यां चादेशसमानत्वस्वं मघवन्निसेत्र कृतो न कल्प्यत इति वाच्यं। भाषासाधारणेन शतीयमानस्या
चादेशस्य मतृपा भाषासाधारणो न प्रत्याख्यो नेष्टो हमत्वकल्पनापाणौ स्वयमस्त्वत्वात्। बाहुलकाश्रयणा
स्यावयोः समानत्वात्। न च बाहुलकाश्रयणेन विनादेशानुरोधेन मतुबेतदेव रूपस्वरकल्पनास्त्विति वाच्यं।
८५ ययोश्च मुनीनां प्रामाण्यम् मिति वार्त्तिकस्य स्मानुरोधेन मे त्राश्रादेशपक्ष एव बाहुलकाश्रयणस्य युक्तत्वात्। अ
न एव च्छंदसीवनिपौ चेति वार्त्तिके मघवन्स्यापास्तीति यत्र मतुपि त्तुमघवच्छन्दः। मघवा बहुलमित्येतन्न कर्त्तव्यं श
त्रुहन्नित्ति निपातनान्मघशब्दान्मतुप्यवभावायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वादिति कैयटतोपि संगच्छते। अत्र न
थाभाषायां शब्दद्वयसिद्धिकथनस्य प्रकृतानानुपयोगात्। पक्षे। न घोन श्रुत्वां द्वात्वाभिधानं तद्वनिबंतमघवन्शब्द
स्याभिप्रायमिति सर्वं निरवद्यं॥ अत्रेदं निर्गलितं। मघवन्शब्दो तो दाक्षोभाषासाधारणः। वनिबंतमघवादेशस्त्वछां
दसः। मघवन्शब्दो मघोदान्तो भाषासाधारणो। इति पथिमथि। यत्तु ननु गुणानाम पि टकाइति पद्येस्त्वेत्र
ननु नाप्ति कोप्यागतो यांतरतम्या ह्नुनाप्ति कः स्या दिष्या शंक्याहा या आदि तुल्याः गुणानामपि ट्कावेव

मप्र शुद्धैकयक्षेः सूत्रेनिर्देशात्त्राति शसंगाइति त्वसंगते ऽभेदस्कत्वेऽप्रोषस्य प्रयुक्तत्वात्। एकाच्याक्षि गर्द्धयत इत्सुक्का
५८ हितमस्तु तरनेननिर्दिष्ट मित्यर्थः फलितः सचगुणोन्तोभेदस्कत्वेमपत्वेवमोपाद्धतेना न्यथेति। तन्नुणाप्पुत्वमतुर
हि वस्तुतरनेननिर्दिष्टमित्यर्थः फलितः पथीपतिश्र स्मात् क्षिप्यन्त्रो पथलोपयो:
58 गविस्मरणामनुसरति॥ इतीत्यश्रनेतदितिनपरत्वं पंथानमिबृति पथीपाति अस्मात् क्षिपप्रत्तो पथलोपयो:
स्वादेयंथाः पथ्यियाविसाहिरूपेऽत्वाभावार्थमिति केचित्॥ तन्नपथिमथ्युमुद्धामादित्यात्वे सुविधौ नलो
पस्यासिद्धत्वेननस्यात्वे सोपंथ्याटनिरूपंस्यादितिकुथं पंथाऽस्तुक्षिरितिनावश्रितनीयं। नचबहिरंग
परिभाषयाऽत्वस्यासिद्धत्वात्वलोपप्रवृत्ति रितिवाच्यं। एवंबहिरंगपरिभाषया पूर्वत्रासिद्धमितस्यबाधे
मुक्तिकाभुष्ककंधाचन्नासिमानोनकुथा। मतोर्वत्वेपदानांनक्ष्रं...लीलामाविदर्शनमितिपूर्वत्रासि
द्ध वचनप्रयोजनस्यासिद्धिप्रसंगात्। किंचाऽत्वोपमिस्थानिवत्वा... देशाऽप्रवृत्तोपथिया वित्यायपि
चित्यानवक्षोत्सुमंनखानिर्वाहिमयोपसंस्थानि वत्वाभावः। द्वितीयविधिडऽन्तीत्यसोवौत्सर्गनश्राश्रयणात्। एप
नत्तुक्षोत्सुमितिपाप्यानस्पकचिदेवसखीः सुनीत्याद्यो पुणा प्रप्रवृत्तयेऽप्याश्रयणात्। अस्मुपगतेवेदंदीर्घी ५८

न्था ३

वेवीङ इत्यत्र पिपठिषीत्यादिसिद्धये कैयटेनानवेत इति नपरकारणादिहापि दीदीवुमित्यपाश्रयणं।
हरदत्तेन तकारप्रश्लेषोद्घाटणार्थत्वाश्रयणात्। आचारक्विप्य[illegible]नुनामिकस्मात्क्विप् [illegible]लोरिं दीर्घे नामधातौ पवर्ग
दा हत्तेन ततः कर्त्तरि क्विपि पिपठी नित्यत्र तत्स्थार्थ क्याद्यावस्कृ तःशास्तिति नियमादिह न दीर्घ इति तत्र वक्ष्यते।।
अत एव प्रकाशे ऽत्रैव सूत्रे इकारान्ता एवैतान्यहत्य इति कौमारमते आचारक्विबंतात्क्विपृ शायी लघूपधगु
णोपधत्वेन नीत्यादिभिन्नत्वादिदित्यत्र वारणात्। तस्मात्पथीः पथ्या वित्यादि प्रकाशोक्तमेव साधु रत्वे ष्णुत्वेप
ज्ञाविति प्रांवः नवष्णुत्वे दत्वमसिद्धमिति पूर्वं ष्णुत्वे पुनर्दत्वमिति [illegible] पुनः सन्लाजे [illegible] पशीतिनिर्हेशेन २२६
शास्प्रनजस्त्वमिति ज्ञापनेन मन्त्रनीतिनिर्देशोपयादनायदत्वष्णु[illegible]मा[illegible]पकत्वेन ष्णुत्वे दत्वं नासिद्ध
मिति कल्पनात्।। एतद्धैकयोगानिर्द्दिष्टानामित्यत्रसीरदेवहतौस्पष्टत्वमत्र[illegible]त्यत्र शेखे लोपो दाहर
णोत्रामतो गुणा इति पररूपोदाहरणे केषांचिद संगतं। पररूपस्यांतरंगत्वेन पूर्वं प्रवृत्ततया तास्वपरग्रंथ
विरोधाच। मामगोणानायां छन्दभावान्नायमिति केषांचिदिति मूल[illegible]नुपादायमाम[illegible]त्यादि पिस्ट[illegible]ह

६३

पद्म णां नष्टानि विशेषणां बाधात्तथाप्युपलक्षणं तु भवतीत्याशिनोक्ति संभवस्तन्मतस्य प्रकाशो स्पष्टः । तत्र के
५८ चित्सस्वरमोभाष्यादिविरोधः । अत एव प्रकाशः । तथा च भाष्ये साक्षादुदाहृतं मतिर्वाकमतिमाक
59 मिनीति । [illegible] एवं चैतेहृषणाणापासः केचित्तु घेवेति बोध्यं । सुष्मदस्मदोः षष्ठी । इहापदादोर्विधिः । यु
ष्मानस्तु ताणो विंदोः स्मानहृदस्मः पर्वदाव त्विति प्राग्वा । वेदे शेषे । सर्वे षोः स्मानित्यादयस्ते । तदुभयविवि
त्वाणो विंदोः स्मानित्यालो संध्यभावेः स्मानित्यादेर्नवाक्षरत्वे नानुषुप्पादत्वाभावेन संधेश्चोभयत
आश्रयणीयता द्विवदिमस्मदोः भावेनकथमिदं प्रत्युदाहृतमिति । तस्माद्युष्मदस्मदोर्व्यत्ययेन पाठे सर्व
दे तस्यत्र व सदेति पाठे युष्मदुदाहरणमिति बोध्यं । अत एव न्यासे विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता । स एव नाथो
भगवानस्माकं मधुसूदन इति काशिकायामुदाहृतं तं प्रोचीकाव्येकवाक्यत्वपदात्पादत्वाभावास्कनाशं
क्याणो विंदोयुष्मानस्मानरसं [illegible] त्येकवाक्यत्वात् । कस्मदित्यादेश्चपादादित्वसंपादकत्वात् तापष्पाद एम
न्नदर्शनमिहत्तानमात्रमदर्शनं लो पद्यत्पचयाथे । तान्नाश्राग्नि चिहित्पादौ किं बादीनां लोपे विज्ञानस्य ५९

ण
त्वि२

सत्वाद् दर्शनमित्यत्र दर्शनशब्देन ज्ञानमात्रग्रहणात्प्रयोगादिति ॥ सम्पूर्वाद्यायाः ॥ यत्तु हरिस्त्वां त्रायतेऽस्मेत्यत्र त्राय
त इति क्रियानुषंगाभ्युपगमे छेकति ह्वा क्वचिदिति परिभाषितेनैकवाक्यत्वान्न पायादिति केचित्तन्न
चिंत्यं तथासत्यर्थं द्रोहस्याने नेत्यत्राह्नीति गम्यमानक्रियया दंडस्य पूर्वगतस्य येषु क्रपरिभाषितेनैकवाक्य
त्वान्न पायाद्धरेत्यपस्मृतिः तिङ इति निपातनात्पत्वे ॥ णौ ॥ यत्तु लुप्ता कारस्य कारस्य नितात्राकारलोपेन नकारलो
पप्राप्तिरिन्नत्वाद्यात्कथं नन्यपर्थो ॥ स्तुह्युरित्यत्र ग्रहणेति षत्वं स्को रिति सलोपस्य प्रसंगानेन सलोपं प्रतिषत्वस्या
सिद्धत्वात्पूर्वं सलोपप्राप्तौ दाहस्तु सुचितत्वात्तावत्तोः प्रश्नमारणं ॥ यत्तुभ्यं दत्ता अपिद्ध विज्ञापनायामपवनीति
मामस्मै दत्तमीति सामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्य ज्ञप्सुप्तेन स्त्रिवामपमित्यादौ भाषायांक सुरूपपाव
नीय इति ॥ नन्न ॥ पहृत्त्र इति स्त्रत्रेभाषा साधारणमिति व्याख्यानस्य ग्रावस्तोपवर्गनेन मामस्मै दत्तीत्यस्या ज्ञा
पकत्वात् ॥ तस्मात् त्रुक्रुस्वर्थं कृष्णु वोरिति कृष्णुग्रहणं मामामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रयणीयं ॥ इति हन्तेः
पुस्त्रिगाः ॥ नहोधः ॥ यत्तु दत्वेषवनो कंनद्धमित्यत्र दाभ्यामिति नत्वापत्तेः ॥ भूयस्तथोरित्यनापत्तेश्चेति तद्धि

८५ संदोहह्योरित्यत्र स्वयं स्वीकृतत्वात्तपरत्वसन्निपातपरिभाषयानित्यत्वा नापदान्तः। धग्रहणात्स्य अवर्णार्थत्वेनैवा
ई॰ वश्यकत्वाच्छेकायानि ईजित्वापशेः। ग्ना एतत् हनु क्षे नूनंत्वाद्या नहि भवन्मते स घस्र थोऽ तिकृते जस्स्ये
६० स्तुवभसुक्रू परिभाषाविरोधात्तायदि तु शङ्कते सूत्राणि ह स्थानत्वादेतसिद्धत्वेन तद्रूपासे निपातविधाना
भावान्यरिभाषाया। अपवृत्तिः अत स्वज अधमित्यादौ तादि सन्निपातेन नाआदेशेन त्रिमिर्त नस्य धत्वं स्र
तएवं वेकोयणाचीत्यनंतरं मयग्नो वेत्येव सिद्ध्येयथा। छि नस्त्र चकि सुक्रमित्यादौ वत्वस्याप्रसिद्धलद्धा ग्नु
स्वाराभावार्थमित्याकरः। अन्यथेकोयणीत्यनंतरं पाठे ऐसु कपरिभाषया ग्नुस्वाराभावसिद्धेरलमनेनापकेन। ८५
अत एव वदोरह्योरित्यत्र दांतधांतपक्षे हविर्तौ धाक्ष्यो अत ध्वस्व पास्य हि अस्सेहामित्यादौ जस्त्वाकृपन्यस्त
पाधवारि भिरिति विभाव्यते। विभाव्यन्तां नाम नत्वेतावता पूर्वापारत्वग्रस्थविरोधः परिहर्तुं शक्य इति रि
क॥ ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः॥ ॥ यत्र विमलफशब्दे स्त लंतत्वान्नतु मितस्यदात्यत्यवाशङ्केत दुपन्यासनां एक्ष
तरनवधानात्। विश्वस्रडारौ प्रतिविधेयमिति प्रक्रियानत्रा सिनादेवे टूड पपडादौ प्रतिविधानं वकाम्प ई॰

मृजेर्वृद्धि ।

स्था

वृश्चते स्त्रे निर्दृशो रिति निहत्य ऋचो पयद्दकां वृति रज्जुस्रजा मिति मा च्च ब्रयोगा त्कचि त्कुत्वविषये षत्वम
प्युपपन्न इति यत्त्व ऋच्या दि ह्यू ऋतत्तिय प्पोः पदां ते षत्वं कुत्वापवादः स गृत्विजौ स्कृ निपातनना
देव कुत्वं ।। अस्य कुशब्दत्वस्य तेरो गा दिके अनू प्रत्यये बोध्यइ ति । तन्मा । क्विन्प्रत्यय स्येति प्रत्ययग्रह
स्या४ णा प्रयोजनत्वेन भाष्यहृत्तुपन्यस्तमानी । स्यागित्यस्य सजे । कुत्वस्ये वं सत्य नुपपत्तेः पदांतत्वाभावेन
स्य स्याज्जी दित्यादौ सावकाशस्य कुत्वापवादत्वाभावाच्चानच पदांते षत्वमपवाद । पृथक्कृता हृशान्
न्तत्वाभावात् । न च कुत्वस्यासिद्धत्वात् षत्वमितिवाच्यं । स्पृकृत्वाद्धात्व सिद्धत्वापत्तेः । प्रत्ययग्रह णास्या
नर्थक्यापत्तेः विधेतस्य चरितार्थस्य कुत्वमिति तु यद्दृते विमानो । ऋग्विजौ निपातनात्कुत्व स्त्रीका
रे पदान्ते पितदापद्धे । पदान्ते प्राप्तस्य कुत्वस्य षत्वेन बाधे प्राप्ते कुत्व प्रति प्रसव मात्र मनेन निपा
त्यत इति । पदांत मात्र विषयं कुत्वमिति चेन्न । तन्न नियोगेन निपातितस्य स्त्रिग्गि त्यमात्रमस्यापि पदां
तविषयत्वापत्तेः । सन्नियोग परिभाषा विरुद्धं किं चित्पदांतापि षयं किंचित्सर्वविषयमितितु युक्तं

५५
६२
61

विनाम्पुपगंतुमशक्यमिति ॥ इति हलंतानपुंसकलिंगाः ॥ ॥ स्वरादेर्निधकोनोदात्तत्वंकाशिकाया
मुक्तमसंगतं ॥ कथमिति चेत्पादिलक्षणविरोधादिति केचित् ॥ तच्चिंत्यं नधकः स्तोमस्वत्लय इत्यादावे
तोदात्तप्राप्तिरधकः पाणदोत्मगिकमंतोदात्तत्वमंगीकृतम् अन्यथेन कृतिदाधकदात्तलवकल्पनात्का
शिकोक्तौ तोदात्तत्वमाप्नोति यत्र माङ्नमोः स्वरादिषु पाठः सत्त्ववचनानामव्ययत्वार्थे इत्यत्र त
त्मीवाचकस्यमाशङ्क्याप्यव्ययत्वापत्तिरिति दूषणं ॥ नह्यभूसाता ॥ नस्यमाङ्त्वाभावात् ताहृत्मनेजंतः ।
यत्तु पिबध्यादन्यत्र कनोरिशाविति तद्भ्रमसात ॥ अव्ययक्तनोभावस्तिमिद्धांतादिति केचित् नह्यावा
नवबोधात् ॥ नुनहि कन्नोरिशाविति सत्त्वोत्तिवः ॥ तथा च यकि प्रासेवास्य येन शाविति तेषांभावः ॥ स्वस्यैव
परशाबनुक्तेर्न्यूतेति हिकृ ॥ इत्यव्ययानि ॥ वनो रचा ॥ यस्य व्रतानंतर्लाघेति व्याख्यानं तत्र वत्रंतादिति
व्यर्थे ॥ व्यपरीशिवद्भावेनवव्रंतो नास्त्यिपत्ति एव वन्नेनस्या दिङ्गीङ्गतंभवा तात्का पदेशिवद्भावोप्राप्ति परि राम
केनेत्याश्रयणो विङ्गादिस्त्रीपितयावाचार्यस्यानं अत्र व्रतस्वपंतथा व्याख्यानेन विरुद्धं वा प्रत्ययस्था ६१

२३

नानुनिर्दिष्टपरिभाषयार्थो व्यवहितपूर्वस्यान इत्यर्थलाभात्सर्विकेत्पादावसंभवः। नचवचनसा
मर्थ्यादिहक्कारातिरिक्तेनाव्यवधानमाश्रीयत इतिवाच्यं। कात्स्न्र्येनात्वस्य व्यवहितसाधारण्यस्याव्यप
योनवचनसामर्थ्यादष्टिकेत्यादावेकादेशात्पूर्वमत इत्वमिति कल्पनस्यापिसंभवादिति चेतानान
यासयोरितिज्ञापकान्निर्दिष्टस्य कल्पनस्यैवोचितत्वादिति। स्पष्टश्चयोगः। इहकोसुधांदह्लिगास्योना
तादिर्दर्शितानात्येतदुक्तं। तन्न विग्रहवाक्यं। किंत्वर्थकथनं तत् विधावप्ययसाहचर्यादानंताद्दह्लिगा
...शब्दान्यविधानादिति बोध्यं ...यंथ्या। एतत्कारलोपे कृते हलन्तात्तस्य। हलन्तान्तस्य न द्वितयका
रस्योपधाभूतस्य लोपइति केचिदुक्तं। तन्नोपधाभूतस्येति व्यर्थं नवयस्येति लोपस्याभीयत्वेना
सिद्धत्वादीत्परस्य हलन्तात्स्य तद्धितस्याभावात् दर्थवदितिवाच्यं। वचनसामर्थ्येनाल्लोपस्या सिद्धत्वा
भावात्। कथमन्यथात्राप्यस्येत्यत्रोपधात्तस्येति तेनन्तिवर्तिनो। किं चैवं तत्र लोपे कृते हलन्तात्

पापष ९२

तस्येति किमर्थमुदाहृतेन न त्युपधालोपस्यालोपा पेत्वा।। प्रत्युत परत्वात् उपधालोप एव प्राप्नुयात् तदेमु

चितः। नद्यानद्योः परस्परमसिद्धत्वेन प्राप्नुयादिहापि नो कामचारः।। विप्रतिषेधे आभीयासिद्धत्वाभावस्य

ज्ञनस्य न त्वनामिति सूत्रे भाष्यकृता मिक्षितत्वात् तात्काङ्गतातायत्विह द्विको उत्पत्र हृदयस्य चौवृगित्य

नूद्यप्रथमद्वितीयप्रथमानेमनौमनेति सिद्धा तादृयुक्तामिदमिति।। तत्तुल्यस्पांगुलेरितिसूत्रे

द्वौ गुलमित्यत्र द्विगोर्नित्यमिति द्वयसचौवृगिति।। तत्र रस्परस्य ग्रंथविरोधादुपेक्ष्यो अन्यत्तुष क्रियाप्र

द्वीपादवधेयं। युक्तपाठश्च पाठे।। द्विपुरुषीत्यत्र पुरुषहस्तिभ्यामित्यत्र पठ्यमानेन वार्तिकान्तरेणात्यन्त

थोक्तसूत्रस्य भाष्यवार्तिककाराभ्याम् प्रत्याख्यानादिदमयुक्तमितिकेचित्।। तन्न। एवं चानियोगतः

कारीत्याह त्रिविद्यवचनान्तरेणाऽतिनदर्थाता। युक्तसूत्रे द्विगोर्नित्यमिति वृद्धोपपद्यतेऽव्याख्यानेनचेहा

दर्शनात्। प्रत्यासत्र एवात्रलुग्विधीयते इति। पदविधुरुषायाससमासो इति सूत्रे द्विगोर्लुक् इति तत्र कीत्यत्रवने ष्यम्

तेनसामर्थ्याद् द्विगोष्प्राप्नुवन्निति नदपि पुरुषहस्तिभ्यामिति सूत्रेनियच्छतिव्याप्य नित्यं संज्ञाछंद ६२

सोत यन्तु वेदमुदाहरणं नरमनुदात्तस्य पंचदाम्नी त्पुदाहृतं तन्नरमसातारावामहा [illegible] नोता चेत्सीवासि
ह्वाता। केवलमामकं अवरीप्योमघवेत्पत्रावरी शब्दे हितीयो वर्णो दं नोध्मोन पवर्ग इति हरद
त्तः। तत्रापरीप्य इति मां प्रदायिकपाठादिदं चिंत्यामि [illegible] ति केचिद्दाहान्तरे यदिना अग्र पाशब्दः स्वां
सू४ गशि [illegible] रामित्याधकदातं स्मा [illegible] न्द्री पिसिद्धौ, परीशब्दोऽयाधकदातं स्पात्प्रयमानश्चांतीदात्तः सचक
थं विद्याकुलका [illegible] दिनाउ [illegible] धनीय इति प्रकृते अनुदाहरणं किंतु शाखांतास्वमाधकदातं नत्व
हंतो ह्य हितीयवर्णो मितिनसंप्रदायविरोध इति सत्वदयैराकलनीयो। वर्णास्तु दात्ताय अनुपसर्जे
व६ नादित्यनुवृत्तेहिरादीनामिवर्णा स्यविशेषणत्वं नतु धातिपरिक स्यानेयं व्याख्या। विभाषा समपूर्वस्य
सत्वेकमत्यादौ तथा व्याख्यानत्वा [illegible] पाद शनत्स्येति [illegible] त्रिपुरुषानेषु एन [illegible] णीति व्याख्येयं।
पूर्वपदात्संज्ञायामिति बहुव्रीहिसंधारणात्वं। नात्रयणाह [illegible] पिनाम्पस्पाज्ञस्पाख्यिवाक्यं नतु मन वि
ग्रहः। किंतु तात्पर्यकथनं। एवं च यथाश्रुतनन [illegible] दिहान्तु पसर्जनत्व [illegible] निपरिकविशे

८२

प५ बतामिति केषांचिद्व्वोनिर्मूलइति ध्येयं॥ अन्यतोऽपीत्यायन्तु हृस्माकृपि लेन्त्य चन्द्र पेथ्रे न्य तिन प्रत्यः
८२ कपेश्चेति मोचा धानो रिलन्निति केचिदुक्तं॥ नतु णादिस्वयमुदात्तत्वेन नदृषेर्वर्णाश्च नकृवृत्पयेनकृ
63 मेः पश्चेति क्रमधातुनाव विरुद्धं॥ विरोधादिष्य श्चाश्चालमा च दृष्टे वाचरनीति वार्थत्ति वः छिपोवाकृ
नेरिक्छिपृतदो पृसर्जनत्वान्डीप्भावेतिः प्सुनीत्पादिवन्डीप्विसुनीति प्रकाशः॥ नव॥ विप्रप्रप्राया
रामं द्विलोपयोरूपं इत्थंभमिति केचित॥ तन्नित्यो अत्रत्प कौस्तुभग्रन्थ विरोधात् प्रकृत्येकाजिति प्रकृतिभा
वादिलोपाप्रसंभवाच्च॥ न च येननाप्राप्तिन्यायेन नेतरएपि तिन्यायेन च टेरि [illegible] त्यस्यैबाधान्नस्ताद्धितइति टिलो
पापत्तिरुचरितेवेति वाच्यं॥ णाविष्ठवद्भिस्यनेन नस्तद्धितइत्यस्य प्राप्ताविति देशात् इष्ठनि हि यत्कार्यं तन्नतत्रेति
रूपतेनन चेष्ठनिनस्तद्धितइति केचिद्दृष्टान्तस्य सिद्धत्वं स्पादोत्तु पात्या हेतित्य प्यैव प्रवृत्तेरिति मतस्य नामधातो २९४
माधवाद्विभिरुक्तत्वात् तामनांतर्त्तुप ज्ञांतराभिधान मिति अनुनापिकस्येति दीर्घः कृतोनेत्पादित्वस्वमते एप
त॥ ज्ञानपदनीलइहनगुणावचनो गृह्यते लस्य क्रियामभावान्॥ किंतु गुणप्रबृहनिति नि मित्तकः॥ नतुतेन ८२

रक्तमित्यधिकारे नीलोत्पलम् । अविशिन्यत्वेनाः । अनुत्पन्नक्रतिश्रीवंतप्रकृतित्वेन गुणप्रवृत्तिनिमित्तकस्य प्रथममुप
स्थितेः । अस्य समासार्थे च लक्षणस्य चारितार्थत्वात् । एवं च यत्के छिन्नीलीत्यानाब्रह्नं चेतानि लान्येति प्रस्तु
तात्तत्पन्नीलोत्पलं रक्तमाशादीत्यर्थः । नीलोत्पलं च कथं इत्युक्ते । तत्र नवधानात् । न ह्यवंता प्रकृतिर्येन तदुरा हर
त्रामर्थवता । अन्यथा नीलोत्पलं रक्तागो नीलीति प्रसक्तं ... न्येनानवे प्राप्तिः । रक्त... यविरोधात् । संयोगादा
व्यायां । यत्तु गोपालिकेत्यादिसिद्धये पालिकान्ताने निरूढित्वप्रवृत्तितत्र । निषेधं विनाऽप्यभावे पालि
कानत्वात् स्थितघातादिरूपताप्रवृत्तिश्च केकयीत्यादिसिद्ध्यर्थं यथाकथंचित् संयोगोपधोनिमित्तानत
रूपतिभावएवेति सिद्धान्तितत्त्वात् नेनेवङीषिति सिद्धे आनुकोनियमार्थेयवना । स्त्रियामितिवा ... कं हंपति
भाव ए... वेति पक्षे पुंलिङ्गिनसंयोगेनालिपोवत्तमानाद्यवनशब्दान्नेवङीष्... विधीयते । एवं च नस्येद
मित्यणो बाधकोङीषिति केयप्रयमृतय... । अर्थहानियाप्रपंचावाक्यार्थे । कृचित्वार्थेत्पादिपाणे मा
व्यकैयप्रयच्छत्रिपदं संज्ञयादिपुस्तके पुष्टद्धते । नत्वत्रमधातावर्धःस्वामिवेश्यमोदितसुरातत्त्वात्स्यत्रणपत्र

प्र॰ ८४

आर्यः इत्युक्त्वाऽऽर्यदृप्रियाम्या मित्यादिद्री॰ षमुदाहृ[illegible]माधवोनुकूलः आर्यापीनमस्त्वार्याणीत्ये
वमपि पठितुं शक्यं। क्वचित्तथैवोपलम्यते इति न प्रतिकूलः। तत्रा[illegible]मिवेत्यथोरित्युदाहरंतीति
टीकात्वर्थे इति पाठे त्वनुकूले इति। न त्वेपुनर्विपाठितः प्रष्टव्यः। अत्रानुग्रह[illegible]रिवलाद्यवृद्धकम्पद्दति
हरदत्तः। अत्र केचिदाहुः किंकृते पररूपबाधसंगानवाकारोच्चारणसामर्थ्यान्निरुध्यते। अत्रोपोनद्भुत्यस्य
बाधनेन चरितार्थत्वादिति। तत्र। अंतरंगपररूपबाधनेन चरितार्थत्वे बहिरंगाल्लोपबाधनार्थत्वाक
ल्पनात्। विनिगमनाविरहेपि पररूपबाधकत्वस्यावश्यकत्वाच्च। न चाल्लोपबाधनार्थत्वं तत्वाप्याव
श्यकं। अन्यथावर्णावांगं वलीय इति न्यायेन पररूपात्प्रागल्लोपस्यैव प्राप्तेः। पररूपप्राप्तेत्तद्बाधक
त्वस्यासंभवात्। तथाचावश्यकत्वादल्लोपबाधनार्थत्वमेवास्त्विति वाच्यं। मित्रा अपत्येन स्योन इत्या
दावेववार्णोदंग[illegible]मित्यस्येहानुपाठितेः। नुकूलाह्लोपोन इत्यनः घातिपदोक्तत्वाभावाद्दसाप्तेश्चेति राम
हि क्वायागाद्योपसर्जनात्। यत्तूपसर्जनस्यावर्त्यशोभनाश्विष्वास्तु शिवेति। तत्र[illegible]स्थापाणिनिह्यत्य ६४

८१

न्यर्थास्तरइत्यनएवैतद्व्याहृत्ते:॥शिवोशब्दस्पन्दोनादिपाठ्य॥मात्यशिखी इतिशब्द:षट्कारोमचभार्य्या मि
त्यस्मान्नंतस्वष्टव्य:॥तेनन्यक्चिन्त्वंदम्पि॥आधेनबोधुंतथेनामशिखीरितिकेचित॥तन्नैतोऽशीषतो निपा
त्येनेइ निहृशि दर्शनात्तुदात्तत्वेस्याक्षदात्तपाठात्कथमनेनानिर्द्दि:॥अतएवत्वेदभाष्येप्सख्यशिखीतिद्वी
घमुदात्तत्वैतदस्यासेनाशिखुशद्वोप्यदसीवनिपावितिमत्वर्थीयईडस्पष्टेततोनञ्ममासेचाशिखी
तिसाधितं॥तत्रईश्वपाये श्रीगौरोभावस्य यस्मयाहित्वान्धौदस्मइतितस्यभावान्तस्माधिंत्यतेततन्ये
त्वीमसपदीभवे नितुहरदयोकुसुदाहरणंमनवद्यं॥जातः॥यत्नुगोत्रंवचाणोमहेत्पत्रगोत्रशद्वमप सर
ग्रमयांतपर्यंप्याप्वायाय्यीपगवीत्सुशात्हते॥पृघध्याय्वायामगोनत्वान्डीषंपरत्वादृयंधाधतरत्पाहित
त्कोरव्युतिमूत्रेदक्कुमंइकारितिपत्याम्म तान्मंइकश्यशान्ढीपोपवादइत्पर्थकमयंरथविसदंभाष्यादि
विरुद्धंचेतितस्यापत्पमितिसूत्रेवसुत्पाद्यष्याम:॥ड्डुना॥यत्नुलिंगविशिष्टपारिभाषयास्वाद्य:॥बाबा
त्वादिवज्ञावात्स्वाद्यइत्पुक्तं॥तन्नेदंवक्तव्यं॥परंत्वत्पाद्विवज्ञावो विधीयतेनतथाचेहस्त्रेत्पयइतिप्रतिषे

वे. धएवस्यान्तत्त्वादयइति।नरनवधानानाम्आदित्वेनघूहूत्वे लिंगविशिष्टपरिभाषयास्याद्दया लिंगबोध
६५ कप्रत्ययांतमेवाहितत्रलिंगविशिष्टमिति कृत्यावौछिनेत्यस्यैव परं तदानाश्रयणे ङकपरिभाषोप
न्यासो ऽसंगतः।एषादितिसुधीभिर्भाव्यं।संहिताशाकोत्तुरोनाविवसंश्लिष्टत्वाडपवारात्संहितोक्ती
रू ६५ वशाकोरितिकेचित।तत्र।तथाप्रसरूनापदाहोप्रमपइत्यत्रएवमिद्दत्वादिहराफयूहतावे।पथ्यापि
त्रेः।नसंश्लिष्टफशाब्दःसंहितपर्यायइतिहादत्तोक्तिरेवसाधुरितिधोरा।शार्ङ्ग।स्वाद्यजोऽजीना।इहनन्दनरथी
रितिगणात्सूत्रेतत्रातस्यनुवृत्याननरांत्याकारस्यलोपेनायहायत्वामथ्योवाद्यकारस्यवृद्धिः।यत्तु
नरीतितरं ननुमपकात्तनुकरणान्नरः।अः।नरानाचनराख्यनयौरितिव्याख्यानं तन्ननाशदृश्यज्ञानिवा
विनरइत्ययहाणाभावेकथंनस्मान्नीनानवनानेरितिस्त्रियामितिचाधिकारात्ऋरित्यस्यवजानोच्छियां
चाधरोस्तहूपिताम्राशाब्दादेवङीनितिवाच्यो।नथासतिवानरादिशव्देपिङीनहस्रोःप्रसंगात्। राम
नव समुदायोऽवयवे नव्यभिचरतीतिन्यायेनवानरादिव्यावृत्तिः।अकारविशेषणात्स्यनारत्यस्य ६५

ऽ इति प्रश्नस्तत्त्वेनावयवपृथगनुसंधानस्याक्लिष्टत्वात्तागक्रदीत्यानुपपत्तिपरिहारस्य सुसाधत्वाच्चेति
विभावनीयं। अत्र पुत्रशब्दः पठ्यते तेन पुत्रीव दुहितृर्यतनो नीत्या दि सिद्धिः। अत एव वा सूत्र कापुत्र
काद्वंहारकाणामिति जयलधप्रछो दिति सूत्रस्य वार्त्तिके पुत्रिकाशब्देऽजीन र वृत्तास्यपक्षे ऽका विधानार्थं
वा। अइति प्रश्लेषः। अस्मत्र नित्येत्व विधानाय पक्षेऽका इत्याकुरा। एवं सति कारेयत्वाग दस्येति सूत्रे
सूतीयएजभीजकुलमेलस्यो दुहितुः पुत्रड्वेति वार्त्तिकं व्यर्थमिति केचित्तानत्त्रानाद्वित्याक्रोशे पुत्र
स्य सप्त्याभिव्यक्तपदार्थीय इति न्यायेन प्राप्तिर्हे पुत्र ग्रह
तो लिंगविशिष्टपरिभाषयाङीनंतस्यापि ग्रहणमिति छिनेङीनंते सूतपुत्र्याहिनीत्या दोनादिति
ति द्वित्वनिषेधस्यात्समामूदिति सूत्रेनिवार्त्तिकारंभादिति। किंच पुत्रः पुंस्य इति पुंवाचकस्य पा
स्पोत्तरपदस्य पुत्रस्याघ्यरात्रो विधीयते। मचङीनंतपुत्रीशब्देन सूतादीनां समासे पुत्रक्त्मायेन भव
तीन भवति दुहितुः पुत्रडादेश इति सूत्रभेदो पि वार्त्तिकप्रयोजनेम्प्रेन एवोक्तं प्राक्रियाप्रकाशे। सर्वे

विशेष इति तत्र यद्यपि राजपुत्रीत्यत्र नाचार्यराजेत्यनुनापराधः हानन्निषेधेन [illegible] सोंतोशस्तत्रैव पुत्र
ग्रहे शपत्रेञ्चरात्र [illegible] ति वृत्तिस्वरसाङ्गीप्रत्ययादौ च विशिष्टाभाव इति वा [illegible] राजशब्दो नैतत्प्र
योगेन न कस्तथापि तत्रोक्त [illegible] मेव प्रयोजनमिति मत्ताः किञ्चानिरनुबंधपरिभाषयोक्तसूत्रयोः प्रसि
द्धपुत्रशब्दग्रहणं नत्वावेशपुत्रग्रहणमित्युक्तप्रयोजनस्य प्रकैवेति ॥ ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥ ॥
प्रातिपदिकार्थो । अत्र [illegible]
[illegible]
[illegible] परिमाणं द्रव्यमाथं मानं च प्रकृत्यर्थोऽभेदेन प्रकारस्तद्धितार्थ द्व २४
तायामिव प्रत्ययार्थेऽपरिछेद्यत्वसंबंधेन व्रीहौ । तेन द्रोणो व्रीहिरित्यत्र द्रोणाभिन्नपरिमाणपरि
छिन्नो व्रीहिरिति केचित्तत्र न [illegible] द्रोणो व्रीहिमानयेत्यादावि वेदापि द्रोणपदस्य परिमितलक्षणा राम
ये वीप पत्तौ प्रथमायाः परिमाणार्थत्वे मानाभावात् न चैवं परिमाणग्रहणवैयर्थ्यं । द्रोणपदादे ६

द्रोणापरिमितादौ लक्षणायां परिमिताद्यंशस्यानियतो परिच्छिन्नस्य भावेन प्राप्तिपाक्षिकार्थत्वाभावा
न्मात्रे विधीयमानाय द्रव्यमेहनस्यादिति परि[illegible]मात्राधिक्ये द्रव्यमाविधानेनैव तत्सार्थक्यात् तत्र
तएव प्रकाशः द्रोणादयः शब्दा लोहसाहचर्येणापरिमाणमेव न व्यभिचारंति परिमेयं तु व्यभिचरंसे
त४ वास्तस्य प्राप्तिवद्दिकार्थत्वाभावात् प्राप्ते परिमाणाय द्रव्यमिति। न च गौर्वाहीक इत्यत्र मुख्यार्थादि
गोशब्दात्प्रथमोपपन्नो वाहीकसामानाधिकरण्ये शलक्षणायामपि कृतायाः प्रथमायाः एव प्र
कृते विद्रोणशब्दात् प्रथमायामपि व्रीहिसामानाधिकरण्ये द्रोणशब्दस्य परिमितलक्षणायाम
प्यनिवर्त्तनमिति किं परिमाणाय द्रव्यतोनेति वाच्यं एवं सत्या परिमाणाय द्रव्यत्वाद्भिः प्रत्यया
नत्वात्तान चोक्तविषयता शालीबोधोनसपायो पपादयितुं शक्यः इति परिमाणं प्रथमविधानमात्र
रूपकमिति वाच्यं द्रोणो व्रीहि इति वाक्ये [illegible] संबंधत्व संबंधेन द्रोणरूपपरिमाणप्रकारक व्रीहि
विशेष्यक बोधानुभवस्य प्रामाणिकत्वेनैक्तः व्रीहिपरिच्छेदक संदेह निवृत्तेः फलत्वात् याः स्मरेन द्रो

राम [illegible] ॥

राम राम नाम

१ ३००

शिवशिव